

Monografska studija *Put ka ravnopravnosti* konceptualizuje aktuelne probleme sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom, ukazuje na strukturna ograničenja i mogućnosti, i konačno artikuliše preporuke za njihovo prevazilaženje unutar konkretnog mikrosocijalnog konteksta. U tom smislu nalazi ovog istraživanja izuzetno su dragoceni, ne samo za supkulturni kontekst unutar koga se odvijaju životi osoba sa invaliditetom već i za širi društvenih kontekst lokalne samouprave Grada Sombora i društva Srbije.

Prof. dr Valentina Sokolovska
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Paralelno se primenjuju terenski metod i metod analize relevantne regulative, ali na način da ta dva metoda ulaze jedan u drugi, zaključci jednog podržavaju zaključke drugog. Analiza zasnovana na ovako ukrštenim analitičkim instrumentima bi se mogla primeniti na svaku lokalnu samoupravu, na svaku oblast života i na svaku specifičnu društvenu grupu. U tome je posebna vrednost ove monografske studije – dakle, pored konkretnog primera: društvenog položaja osoba sa invaliditetom u Somboru – izloženi metod se može primeniti na različite situacije i sredine.

Prof. dr Mirko Filipović
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerzitet u Beogradu

www.idn.org.rs

Analiza uključenosti osoba sa invaliditetom u društveni i politički život u Gradu Somboru

PUT KA RAVNOPRAVNOSTI

PUT KA RAVNOPRAVNOSTI

Analiza uključenosti osoba sa invaliditetom u društveni i politički život u Gradu Somboru

Isidora Jarić
Marta Sjeničić

Edicija Istraživanja

U središtu nove knjige u Ediciji *Istraživanja* stoje osobe sa invaliditetom i izazovi sa kojima se one susreću. Teorijski-pravno uokvirena, a istovremeno utemeljena na empirijskom istraživanju ova monografska studija dekonstruiše negativnu kulturnu artikulaciju invaliditeta, prema kojoj se na invaliditet, umesto kao na različitost, gleda kao na telesnu, kognitivnu i/ili bihevioralnu anomaliju, izlažući time često osobe sa invaliditetom socijalnoj isključenosti. Autorke, koje su vrsne poznavateljke ove neopravdano marginalizovane oblasti, uverljivo podvlače značaj društvene odgovornosti i razvijanje javnih politika, koje bi bile uperene protiv ovakvih stigmatizacija osoba sa invaliditetom i time direktno uticale na poboljšanje kvaliteta njihovih života.

Studija prati dvostruki cilj. Ona, prvo, na osnovu empirijskih podataka nastoji da sveobuhvatno predstavi potrebe osoba sa invaliditetom unutar jednog mikro socijalnog konteksta – lokalne samouprave Grada Sombora, da bi, drugo, definisala preporuke za lokalne organe vlasti i aktere civilnog društva koji se posredno i/ili neposredno bave radom na poboljšanju socijalnog položaja osoba sa invaliditetom. Samim tim studija predstavlja koristan priručnik za određivanje prioriteta delovanja lokalnih samouprava na unapređenju individualnog i socijalnog položaja osoba sa invaliditetom.

EDICIJA ISTRAŽIVANJA

PUT KA RAVNOPRAVNOSTI:

Analiza uključenosti osoba sa invaliditetom
u društveni i politički život u Gradu Somboru

EDICIJA

Istraživanja

UREDNIKA EDICIJE

Dr Irena Ristić

IZDAVAČI

Institut društvenih nauka, Beograd

Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia, Sombor

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Prof. dr Valentina Sokolovska

Prof. dr Mirko Filipović

ISBN 978-86-7093-280-7

Put ka ravnopravnosti:

ANALIZA UKLJUČENOSTI OSOBA SA INVALIDITETOM U DRUŠTVENI I POLITIČKI ŽIVOT U GRADU SOMBORU

Isidora Jarić
Marta Sjeničić

Sadržaj

SKRAĆENICE	7
1. UVOD	9
2. ANALIZA PRAVNOG OKVIRA ZAŠTITE OSOBA SA INVALIDITETOM	12
2.1. Zakon o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom	14
2.2. Izveštaj o prelazu sa institucionalne zaštite na usluge u zajednici u 27 država članica EU	18
2.3. Strategija za prava osoba sa invaliditetom 2021–2030. Evropske komisije	19
2.4. Smernice EU o samostalnom životu i inkluziji u zajednicu	20
3. POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM U GRADU SOMBORU: EMPIRIJSKA ANALIZA	25
3.1. Prva faza	25
3.1.1. <i>Na šta ukazuje realizovan uzorak?</i>	25
3.2. Druga faza	32
3.2.1. <i>Uzorak istraživanja</i>	32
3.2.2. <i>Metod</i>	35
3.2.3. <i>Analiza uključenosti osoba sa invaliditetom u društveni i politički život lokalne zajednice Grada Sombora</i>	36
3.2.4. <i>Zaključak</i>	55
3.2.5. <i>Šta uraditi?</i>	55
4. PREPORUKE	58
4.1. Preporuke za organe i institucije na nivou lokalne samouprave	58
4.2. Preporuke za organizacije civilnog društva koje okupljaju OSI i/ili zagovaraju prava OSI na teritoriji Grada Sombora	62
4.3. Opšta preporuka	62
APENDIKS	
Prilog 1. Upitnik: procena stanja i potreba OSI i njihovih porodica	63
Prilog 2. Vodič za fokusgrupni intervju	67
BIOGRAFIJE AUTORKI	73
LITERATURA	75

Skraćenice

AT – asistivne tehnologije

EU – Evropska unija

MNRO – mentalno nedovoljno razvijene osobe

OCD – organizacije civilnog društva

OSI – osobe sa invaliditetom

RS – Republika Srbija

UN – Ujedinjene nacije

1. Uvod

Osobe sa invaliditetom (u daljem tekstu OSI) u svim poznatim socijalnim kontekstima predstavljaju visoko ranjivu socijalnu grupu. Postoje brojne međunarodne konvencije i druge vrste akata koje propisuju/sugeriraju poželjne modele individualnog i društvenog tretmana OSI, kao i modele zaštite ove socijalno ranjive grupe. Radi se, na primer, o Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (UDHR), koja zajedno sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima i Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, formira takozvani Međunarodni zakon o ljudskim pravima (*International Bill of Human Rights*). Konvencija koja se primarno fokusira na osobe sa invaliditetom je Konvencija o zaštiti prava osoba sa invaliditetom sa Opcionim protokolom (koja je inkorporisana u nacionalni poredak Republike Srbije istoimenim Zakonom, o čemu će kasnije biti reči). Relevantni su takođe i akti Evropske unije (EU): Smernice EU o samostalnom životu i inkluziji u zajednici,¹ Izveštaj o prelazu sa institucionalne zaštite na usluge u zajednici u 27 država članica EU,² Zajedničke evropske smernice o tranziciji sa institucionalne na brigu u zajednici,³ Strategija Evropske komisije za prava osoba sa invaliditetom.⁴ I pored toga, u svim društvima OSI se susreću sa brojnim izazovima, koji između ostalog, imaju i veze sa kulturnom artikulacijom pojma invaliditeta. Prema *Enciklopediji invaliditeta* (2006), koncept invaliditeta predstavlja „negativan društveni odgovor“ (Albrecht, 2006: 330) na izazov koji postavlja različitost, koja se prepoznaje kao aberacija u odnosu na zamišljenu „normalnost“. Ova različitost se često kulturno artikulira kao anomalija, ili pak oštećenje koje može biti telesno, kognitivno i/ili bihevioralno. Na ovakvoj negativnoj kulturnoj

¹ EU Guidance on independent living and inclusion in the community (2022). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2022/12/eu-guidance-on-independent-living-and-inclusion-in-the-community-2-1.pdf>

² Report on the transition from institutional care to community-based services in 27 EU member states (2020). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2020/05/eeg-di-report-2020-1.pdf>

³ Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care (2012). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2017/07/guidelines-final-english.pdf>

⁴ Union of Equality Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030 (2021). https://www.edf-feph.org/content/uploads/2021/03/KE0221257ENN_002-proof-2.pdf

artikulaciji različitosti, koja se interpretira kao nedostatak i/ili nemogućnost počiva i kulturno konstruisani koncept invaliditeta. Zato i ne čudi, što u svim poznatim socijalnim kontekstima pripisivanje ove etikete pojedincima i/ili socijalnim grupama, zbog uočenih „oštećenja“, uvek podrazumeva i socijalnu artikulaciju negativnih očekivanja vezanih za njihovu individualnu i socijalnu funkcionalnost. Neposredna posledica ovoga su različiti oblici socijalne isključenosti kojima su OSI izloženi i koji, ukoliko se aktivno socijalno ne moderiraju u smislu rada na njihovom kulturnom dekonstruisanju, mogu značajno narušiti kvalitet života i svakodnevice članova ove socijalno ranjive grupe.

Istraživanje koje predstavljamo nastoji da razume potrebe OSI unutar jednog mikrosocijalnog konteksta – lokalne samouprave Grada Sombora, i artikuliše preporuke za lokalne organe vlasti i aktere civilnog društva/aktiviste organizacija civilnog društva (u daljem tekstu OCD) koje se posredno i/ili neposredno bave radom na poboljšanju socijalnog položaja OSI, kako bi u budućnosti bilo moguće da se na nivou ove lokalne samouprave jasnije artikulišu prioritetni pravci delovanja na unapređenju individualnog i socijalnog položaja OSI. Važnost inkorporiranja koordinata specifičnog socijalnog konteksta i u njega uronjenih specifičnih individualnih iskustava članova različitih socijalno ranjivih grupa u proces artikulacije mera javnih politika potvrđuju brojna istraživanja, kako u drugim sredinama (videti na primer: Hellman, 2019; EURORDIS, 2009; Mechanic & Tann, 2007), tako i unutar društva Srbije (Milenković, Jarić & Milenković, 2023; Jarić, Milenković & Milenković, 2023; Jarić, 2022; Jarić, 2017; Jarić & Milenković, 2017; Sjeničić, 2014; Sjeničić & Jovanović, 2017; Sjeničić, Perić & Marčetić, 2020).

Grad Sombor teritorijalno predstavlja jednu od većih lokalnih samouprava, koja je situirana na severozapadu Republike Srbije. Geografski se graniči sa jedne strane sa Republikom Hrvatskom, a sa druge strane sa Mađarskom. Pored gradskog jezgra teritorija grada Sombora uključuje i petnaest sela (Aleksa Šantić, Bački Breg, Bački Monoštor, Bezdan, Gakovo, Doroslovo, Kljajićevo, Kolut, Rastina, Riđica, Svetozar Miletić, Stanišić, Stapar, Telečka i Čonoplja), kao i trinaest manjih suburbanih naselja/salaša (Bukovički Salaši, Rančevo, Kruševlje, Bilić, Lugomerici, Žarkovac, Šaponje, Obzir, Milčiči, Gradina, Lenija, Nenadić i Radojevići). Prema Turističkoj organizaciji Sombora,⁵ Sombor je „grad sa najviše zelenila u Srbiji“, o čemu svedoči i “ukupna dužina drvoreda od 121 km”.

⁵ Videti više: <https://vikendu.rs/zbog-ovih-neverovatnih-stvari-obavezno-morate-posetiti-sombor/>

Iako Sombor važi za jedan od najpoželjnijih gradova za život u Srbiji, njegov geografski položaj (udaljenost od većih gradskih centara, pre svega Novog Sada i Beograda, i samim tim ustanova tercijarne zdravstvene zaštite), kao i teritorijalna disperzivnost predstavljaju lokalne specifičnosti koje značajno utiču na kvalitet života OSI koje žive na teritoriji grada Sombora.

Samo istraživanje izvedeno je na inicijativu organizacije *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia*, organizacije koja svojim aktivnostima pokriva teritoriju Republike Srbije, sa registrovanom centralom na teritoriji Grada Sombora. Ova OCD je pokrenula projekat „Put ka ravnopravnOSTi“, koji se realizuje u okviru programa podrške javnom zagovaranju [#PokretPolet](#), koji sprovodi *Trag fondacija* uz finansijsku podršku Evropske unije, u partnerstvu sa *Centrom za socijalnu politiku* i u saradnji sa *Koalicijom za razvoj solidarne ekonomije – KoRSE*. Glavni cilj projekta je osnaživanje osoba s invaliditetom (OSI) u Gradu Somboru kroz aktivno uključivanje u društveni život zajednice, kao i kroz kreiranje i unapređenje javnih politika i procesa odlučivanja. U poglavljima koja slede predstavljamo prvi korak na ovom putu – analizu postojećih dokumenata i propisa kojima se reguliše pravni položaj OSI na teritoriji Grada Sombora, kao i analizu uključenosti OSI u društveni i politički život lokalne zajednice Grada Sombora, koje bi trebalo da omoguće jasniju artikulaciju budućih mera javne politike.

2. Analiza pravnog okvira zaštite osoba sa invaliditetom

Prvi korak u razumevanju koordinata realnosti unutar koje se odvija život OSI predstavlja razumevanje pravnog okvira (nacionalnog, evropskog i međunarodnog) kojim se reguliše položaj pripadnika ove socijalno ranjive grupe, mogućnosti koje on otvara, ali i njegovih ograničenja. Analiza pravnog okvira dodatno razjašnjava zašto preporuke idu u određenom smeru.

Pravni okvir u oblasti zaštite OSI u Srbiji čini niz zakonskih, podzakonskih i strateških akata. Zakoni relevantni za zaštitu OSI su: Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Zakon o socijalnom preduzetništvu, Zakon o vanparničnom postupku, Porodični zakon, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Zakon o zdravstvenom osiguranju, Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama, Zakon o pravima pacijenata, Zakon o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o igrama na sreću, Zakon o udruženjima, Zakon o stanovanju i održavanju zgrada, zakoni vezani za prevenciju diskriminacije i drugi. Navedene zakone prati detaljnija podzakonska regulativa.

Pored navedenih zakona i drugi propisi se bave zaštitom OSI u određenim aspektima: Strategija razvoja socijalne zaštite, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, Program za retke bolesti u Republici Srbiji za period 2020–2022. godine (istekao pre više od godinu dana), Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja, Program o zaštiti mentalnog zdravlja u Republici Srbiji za period 2019–2026. godine, strategije vezane za prevenciju diskriminacije.

Kao što je već bilo reči, Republika Srbija je ratifikovala i veliki broj međunarodnih konvencija kojima se garantuje načelo jednakosti i zabranjuje diskriminacija. Republiku Srbiju obavezuju konvencije iz oblasti zaštite ljudskih prava koje su donele Ujedinjene nacije pa, između ostalog, i: *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* koji garantuje jednakost svih pred zakonom i jemči svima efikasnu zaštitu od diskriminacije, po bilo kom osnovu (član 26); *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* koji obavezuje države ugovornice da obezbede uživanje garantovanih prava bez ikakve diskriminacije po bilo kom osnovu (član 2, stav 2) u oblasti ostvarenja i zaštite

prava koja garantuje; *Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta* garantuje ljudska prava i zaštitu osobama mlađim od 18 godina, zabranjujući svaki oblik diskriminacije po bilo kom osnovu. Konvencija je zasnovana na četiri osnovna principa: nediskriminaciji, poštovanju najboljeg interesa deteta, pravu na život, preživljavanju i razvoju, kao i na uvažavanju stavova deteta; *Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom* garantuje potpuno i jednako uživanje svih ljudskih prava osobama sa invaliditetom. Osnovna načela na kojima Konvencija počiva su: poštovanje urođenog dostojanstva; individualna samostalnost, uključujući slobodu vlastitog izbora i nezavisnost osoba; zabrana diskriminacije; puno i efikasno učešće i uključivanje u društvo; uvažavanje razlika i prihvatanje osoba sa invaliditetom; jednake mogućnosti; dostupnost; ravnopravnost žena i muškaraca; uvažavanje razvojnih sposobnosti dece sa invaliditetom, kao i poštovanje prava dece sa invaliditetom na očuvanje svog identiteta. O ovoj Konvenciji će biti reči u daljem tekstu: *Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka* definiše i zabranjuje tri oblika zlostavljanja: torturu, nečovečno i ponižavajuće postupanje i kažnjavanje, i predviđa niz zakonskih, administrativnih, pravnih i drugih mera koje se tiču prevencije, istrage, izvođenja pred lice pravde onih koji ne poštuju odredbe o zabrani zlostavljanja, kao i obezbeđenje odštete žrtvama. Konvencijom se zabranjuje proterivanje u zemlju u kojoj licu pretila opasnost od nekog oblika zlostavljanja. Od država se zahteva da hitno izvrše nepristrasnu istragu svaki put kada postoje opravdani razlozi za sumnju da je došlo do mučenja, a praksa pokazuje da takva istraga često izostaje u slučaju kada je žrtva pripadnik neke osetljive grupe.

Kao država koja je na putu evropskih integracija, Srbija mora imati u vidu i *Direktivu o jednakosti u zapošljavanju* koja je ustanovila opšti okvir za jednak tretman u zapošljavanju i zanimanjima, čime se pozivaju Države članice da „stave na snagu“ princip jednakog tretmana. Cilj ove Direktive je da ustanovi opšti okvir za borbu protiv diskriminacije po osnovu religije ili verovanja, invaliditeta, godina ili seksualne orijentacije, u oblasti zapošljavanja i zanimanja, kroz stavljanje na snagu principa jednakog tretmana u Državama članicama. Član 5 Direktive nameće Državama članicama obavezu da obezbede razuman smeštaj osobama sa invaliditetom, što ukazuje na to da poslodavci moraju da preduzmu potrebne mere da bi omogućili osobi sa invaliditetom pristup, učešće ili napredovanje u poslu, ili da prođe obuku, sem ukoliko takve mere ne nameću neproporcionalan teret poslodavcu. Ovaj teret neće biti neproporcionalan kada je dovoljno podržan merama postojećeg okvira strateških politika konkretne Države članice. I *Povelja o osnovnim pravima Evropske unije* izričito uključuje pravo na nediskriminaciju po osnovu invaliditeta, sadržano

u članu 21, kao i odredbu o integraciji osoba sa invaliditetom u članu 26 (Sjeničić & Vesić, 2017).

Svi napred navedeni zakoni, strategije, ratifikovane konvencije, direktive, povelje, i podzakonska akta na neki način uređuju položaj OSI, no njihove relevantne odredbe će biti u tekstu pomenute tamo gde je potrebno, vezano za konkretnu situaciju ili preporuku, u empirijskoj analizi.

Na ovom mestu će biti detaljnije izložena Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (odnosno Zakon kojim je ona ratifikovana u Srbiji), jer njene odredbe detaljno uređuju željeni status i prava koja OSI imaju u društvu, i sa biraju u jedan akt sve što je „rasuto“ u drugim konvencijama.

Iako ne predstavljaju obaveznu regulativu na nivou EU, a svakako ne obavezuju Srbiju, kao zemlju u procesu pridruživanja, nekoliko skorašnjih dokumenata koje je iznedrila EU su relevantni za položaj osoba sa invaliditetom, pa će u daljem tekstu i oni biti analizirani. To su dokumenti Evropske ekspertske grupe za tranziciju od institucionalne podrške ka podršci u zajednici: Strategija za prava osoba sa invaliditetom 2021–2030. Evropske komisije, Smernice EU o samostalnom životu i inkluziji u zajednici i Izveštaj o prelazu sa institucionalne zaštite na usluge u zajednici u 27 država članica EU. Evropske ekspertske grupe za tranziciju od institucionalne podrške ka podršci u zajednici⁶ je koalicija koja se zalaže za zamenu institucionalizacije podrškom u porodici i zajednici.

2.1. Zakon o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

Zakonom se ratifikuje Konvencija kojoj je cilj da se unapredi, zaštiti i osigura puno i jednako uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda osobama sa invaliditetom i unapredi poštovanje njihovog urođenog dostojanstva.

Konvencija definiše osobu sa invaliditetom (u daljem tekstu: OSI) kao onu koja ima dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili čulna oštećenja koja u interakciji sa raznim preprekama mogu ometati njihovo puno i efikasno učešće u društvu na jednakoj osnovi sa drugima. Članom 12 Konvencije uređuje se, između ostalog, da su države dužne da priznaju da OSI ostvaruju svoj „pravni kapacitet“, ravnopravno sa drugima u svim aspektima života, i da preduzmu odgovarajuće mere kako bi OSI omogućile dostupnost pomoći koja im može biti potrebna u njegovom ostvarivanju. Države su obavezne da svim preduzetim merama pruže garancije da će sprečiti zloupotrebe, da će se poštovati prava, volja i prioriteti

⁶ <https://deinstitutionalisation.com/>

OSI, kao i da neće doći do sukoba interesa i neprimerenog uticaja, da će mere biti prilagođene okolnostima OSI i da će podleći redovnom preispitivanju nadležnog nezavisnog i nepristrasnog organa ili sudskog tela. Pojam „pravni kapacitet“ nije svojstven našem pravnom rečniku. Pretpostavlja se da se njime označava poslovna sposobnost. Naime, anglo-saksonski sistem, za razliku od našeg, ne pravi razliku između pravne i poslovne sposobnosti, nego oba označava kao (*legal capacity*). Prilikom ratifikacije Konvencije, u tekstu zakona upotrebljen je izraz „pravni kapacitet“. I, zaista, tumačenjem teksta Konvencije dolazi se do zaključka nije reč o poslovnoj ili pravnoj sposobnosti, već o sposobnosti za rasuđivanje, kapacitetu OSI da po različitim pitanjima relevantnim za nju, odlučuje sama ili uz podršku druge osobe (*supported decision making*), umesto da za nju odlučuje neko drugi (*substitute decision making*) (Sjениčić & Perić, 2020: 69). Priznavanje sposobnosti za rasuđivanje i podrška u njenoj realizaciji izuzetno je važna za mogućnost izbora načina života i socijalnih i drugih usluga podrške u zajednici.

Članom 14 Konvencije obavezuju se države da obezbede OSI, ravnopravno sa drugima, ličnu slobodu i bezbednost, a članom 15 da obezbede odsustvo zlostavljanja ili okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja OSI, te odsustvo eksploatacije, nasilja i zloupotrebe (član 16). Svaka OSI ima pravo na poštovanje svog fizičkog i mentalnog integriteta ravnopravno sa drugima (član 17).

Članom 19 Konvencije uređuje se samostalan život i uključivanje u zajednicu. Države su obavezne da priznaju jednako pravo svim OSI da žive u zajednici i imaju jednak izbor kao i drugi. Države su dužne da preduzmu mere da OSI olakšaju potpuno uživanje ovog prava i njihovo uključivanje u zajednicu, a naročito da: a) OSI imaju mogućnost izbora boravišta, kao i na to gde i sa kim će živeti, ravnopravno sa drugima, i da ne budu obavezne da žive u nekim konkretnim životnim uslovima; b) OSI imaju pristup većem broju kućnih, rezidencijalnih i drugih usluga za pružanje podrške od strane zajednice, uključujući ličnu pomoć koja im je potrebna za život i uključivanje u zajednicu, kao i sprečavanje izolacije ili izopštavanja iz zajednice; c) usluge i olakšice koje zajednica pruža stanovništvu u celini budu pod istim uslovima dostupne osobama sa invaliditetom i da zadovoljavaju njihove potrebe.

Prema članu 20 države će preduzeti mere da OSI obezbede ličnu pokretljivost sa najvećim mogućim stepenom samostalnosti, uključujući: a) da OSI olakšaju ličnu pokretljivost na način i u vreme koje one odaberu, uz prihvatljive troškove; b) da se OSI olakša pristup kvalitetnim pomagalima za kretanje, uređajima, tehnologijama i oblicima žive pomoći i posrednika u kretanju, uključujući njihovo stavljanje na raspolaganje uz prihvatljive troškove; c) da

OSI obezbede obuku u veštinama kretanja kao i specijalizovanom osoblju koje će raditi sa tim osobama; d) da podstaknu pravna lica koja proizvode pomagala, sredstva i pomoćne tehnologije za kretanje da uzmu u obzir sve aspekte pokretljivosti OSI.

Države (član 22) treba da preduzmu mere kako bi obezbedile da OSI mogu da uživaju pravo na slobodu izražavanja i mišljenja ravnopravno sa drugima, posredstvom svih oblika komunikacije po vlastitom izboru uključujući: a) pružanje informacija OSI, koje su namenjene široj javnosti, u pristupačnim formatima i tehnologijama odgovarajućim za različite vrste invaliditeta, blagovremeno i bez dodatnih troškova; b) prihvatanje i olakšavanje korišćenja jezika znakova, Brajevog pisma, uveličavajuće i alternativne komunikacije i svih drugih raspoloživih sredstava, načina i formata komunikacije po vlastitom izboru, od strane OSI u zvaničnim interakcijama; c) pozivanje privatnih pravnih lica koja pružaju usluge širokoj javnosti, uključujući putem interneta, da pružaju informacije i usluge u pristupačnom i upotrebljivom formatu za OSI; d) podsticanje sredstava masovnog informisanja, uključujući pružaoce informacija putem interneta, da učine svoje usluge pristupačnim osobama sa invaliditetom; e) priznavanje i podsticanje korišćenja jezika znakova.

Države su obavezne da preduzmu mere obezbeđenja priznavanja prava OSI da slobodno i odgovorno odlučuju o broju i razmaku između rađanja dece i da imaju pristup informacijama odgovarajućim za njihovo životno doba, obrazovanju u vezi sa rađanjem i planiranjem porodice, kao i potrebnim sredstvima kako bi im se omogućilo vršenje ovih prava (član 23).

Države su dužne da priznaju pravo OSI na obrazovanje (član 24) i to tako što će obezbediti inkluzivni sistem obrazovanja na svim nivoima i doživotno učenje, a posebno osigurati da: a) OSI ne budu isključene iz sistema opšteg obrazovanja na osnovu invaliditeta, kao i da deca sa invaliditetom ne budu isključena iz slobodnog i obaveznog osnovnog ili srednjeg obrazovanja, na osnovu invaliditeta; b) OSI imaju pristup inkluzivnom, kvalitetnom i slobodnom osnovnom i srednjem obrazovanju, ravnopravno sa drugima u zajednici u kojoj žive; c) se pruži razuman smeštaj u skladu s potrebama pojedinca na kojeg se to odnosi; d) OSI dobiju potrebnu podršku u okviru sistema opšteg obrazovanja radi njihovog efikasnijeg obrazovanja; e) efektivne mere individualizovane podrške budu obezbeđene u sredinama koje maksimalno pogoduju akademskom i društvenom razvoju, u skladu sa ciljem punog uključivanja. Države će omogućiti OSI da uče veštine života i društvenog razvoja radi njihovog punog učešća u obrazovanju i ravnopravnog pripadanja zajednici. U tom cilju se preduzimaju mere da se: a) omogući lakše učenje Brajevog

pisma, alternativnog pisma, uveličavajućih i alternativnih načina, sredstava i formata komunikacije kao i veština orijentacije i kretanja, uz podršku i usmeravanje od strane lica sa sličnim problemima; b) olakša učenje jezika znakova i unaprede lingvistički identitet zajednice gluvi; c) obezbedi da se školovanje osoba, posebno dece, koja su slepa, gluva ili slepa i gluva organizuje na najprikkladnijim jezicima, načinima i sredstvima komunikacije za pojedinca, kao i u sredinama koje maksimalno pogoduju akademskom i društvenom razvoju. Države će obezbediti da OSI imaju pristup opštem tercijarnom obrazovanju, stručnoj obuci, školovanju odraslih i doživotnom učenju bez diskriminacije i ravnopravno sa drugima. U tom cilju, države će voditi računa da se osobama sa invaliditetom obezbedi razuman smeštaj.

Članom 27 se obavezuju države da priznaju OSI pravo na rad, ravnopravno sa drugima; to uključuje pravo na mogućnost sticanja sredstava za život radom koji je slobodno izabran ili prihvaćen na tržištu rada i u radnoj sredini koja je otvorena, uključiva i pristupačna za osobe sa invaliditetom. Države garantuju i a) zabranu diskriminacije na osnovu invalidnosti u vezi sa svim pitanjima koja se tiču svih oblika zapošljavanja, uključujući uslove za stupanje u radni odnos, angažovanje i zapošljavanje, stalnost zapošljavanja, napredovanje na radnom mestu i bezbedne i zdrave radne uslove; b) zaštitu prava OSI da, ravnopravno sa drugima, uživaju pravedne i povoljne uslove za rad, uključujući jednake mogućnosti i nadoknadu za rad jednake vrednosti, bezbedne i zdrave radne uslove, uključujući zaštitu od uznemiravanja i ispravljanje nepravdi; c) stvaranja uslova da OSI imaju mogućnost da ostvaruju svoje pravo na rad i sindikalno udruživanje, ravnopravno sa drugima; d) omogućavanje OSI da imaju efikasan pristup opštim tehničkim programima i programima za stručno usmeravanje, kao i uslugama nalaženja posla i stručne i kontinuirane obuke; e) podsticanje mogućnosti zapošljavanja i napredovanja u karijeri za OSI na tržištu rada, kao i pružanje pomoći u pronalaženju, sticanju, očuvanju posla i vraćanja na posao; f) unapređivanje mogućnosti za samozapošljavanje, preduzetništvo, razvoj zadruga i otpočinjanje vlastitog posla; g) zapošljavanje OSI u javnom sektoru; h) podsticanje zapošljavanja OSI u privatnom sektoru putem odgovarajućih politika i mera, koje mogu obuhvatati i afirmativne akcione programe, podsticaje i druge mere; i) obezbeđene razumnog smeštaja osobama sa invaliditetom na radnom mestu; j) podsticanje OSI da stiču radno iskustvo na otvorenom tržištu rada; k) podsticanje programa stručne i profesionalne rehabilitacije OSI, programa za zadržavanje posla i vraćanje na posao osoba sa invaliditetom. Države će obezbediti da OSI ne budu držane u ropstvu ili sličnom stanju, kao i da budu zaštićene, ravnopravno sa drugima, od prisilnog rada ili radne obaveze.

Članom 28 Konvencije uređuju se odgovarajući uslovi života i socijalna zaštita, pa između ostalog i da OSI treba da imaju pristup programima socijalnih stanova.

Konvencija je, dakle, fokusirana na unapređenje i kodifikovanje prava OSI u zajednici. Ratifikacija Konvencije je čini delom nacionalnog zakonodavstva, pa je potrebno uskladiti zakone i podzakonske akte Republike Srbije, kao i praksu sa Konvencijom.

2.2. Izveštaj o prelazu sa institucionalne zaštite na usluge u zajednici u 27 država članica EU

Uzimajući u obzir sisteme relevantne za odrasle sa invaliditetom, decu, odrasle sa problemima mentalnog zdravlja i starije, nijedna EU država članica nije imala posebnu politiku (zakonodavstvo ili strateške dokumente) koja pokriva sve četiri ove grupe. U većini zemalja, posebne politike se primenjuju na samo jednu ili dve grupe (obično odrasli sa invaliditetom i deca) ili se transformacija usluga i deinstitutionalizacija više indirektno pominju u opštim politikama.

Za države EU podaci o deci i odraslima sa invaliditetom, deci bez invaliditeta i osobama sa mentalnim problemima su dostupni za svaku zemlju. Doduše, nije uvek moguće razlikovati različite grupe ili uzraste. Takođe, podaci nisu uvek jasni u pogledu prirode usluga uključenih pod termin „stambeno zbrinjavanje“. Generalno, vrlo malo zemalja pruža usluge stanovanja za šestoro ili manje ljudi. Analizom je utvrđeno da u institucijama živi najmanje 1.438.696 dece i odraslih, s tim da ovaj broj ne uključuje decu migrante bez pratnje koja ne žive u domovima za smeštaj dece, kao ni starije odrasle osobe. Pored toga, potpuni podaci nisu bili dostupni za sve zemlje.⁷

Iako detaljne informacije o broju ljudi koji imaju personalnu asistenciju (preko ličnog budžeta ili plaćeno direktno od zdravstvenih ili socijalnih službi) nisu dostupne za većinu zemalja, postoje podaci o tome da li je personalna asistencija deo sistema podrške u zajednici. U 16 zemalja jeste, u nekom obliku i za neke grupe, obično za odrasle osobe sa invaliditetom. U još 6 zemalja planirano je uvođenje personalne asistencije za odrasle sa invaliditetom ili je postojao pilot projekat. Samo u Švedskoj je personalna asistencija bila dominantan model pružanja usluga u zajednici. Manje je jasno da li se personalna

⁷ Report on the transition from institutional care to community-based services in 27 EU member states (2020). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2020/05/eeg-di-report-2020-1.pdf>, str. 9.

asistencija koristi sa problemima mentalnog zdravlja, mada se iz informacija čini da je ova usluga retko dostupna ovoj grupi korisnika. Za samo pet država je bilo jasno da ljudi sa problemima mentalnog zdravlja mogu dobiti podršku putem personalne asistencije. Ključna preporuka Komiteta UN Konvencije o pravima OSI je da se razvije ili proširi šema usluga personalne asistencije za veliki broj EU zemalja.⁸

U zemljama EU su se, u poslednjih 10 godina, najpozitivnije promene desile kod dece u smislu smanjenja broja dece u domovima. U mnogim slučajevima, deca su se vratila da žive sa svojim porodicama ili su prihvaćena u hraniteljske porodice ili usvojena. U nekim zemljama je došlo do pozitivnih promena i za odrasle sa invaliditetom. Zemlje koje pokazuju najdosledniju promenu i za decu i za odrasle uglavnom su one koje su imale koristi od Evropskih strukturnih fondova. Međutim, rezidencijalna nega nije ograničena samo na centralnu i istočnu Evropu, već je problem u gotovo svim zemljama EU, za skoro sve grupe ljudi.⁹

2.3. Strategija za prava osoba sa invaliditetom 2021–2030. Evropske komisije

I pored svih aktivnosti i akata preduzetih na nivou EU, očigledno je primećeno da se OSI i dalje suočavaju sa značajnim preprekama u pristupu zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, zapošljavanju, rekreativnim aktivnostima, kao i u učešću u političkom životu. Oni imaju veći rizik od siromaštva ili socijalne isključenosti (28,4%) u odnosu na osobe bez invaliditeta (18,4%). Više od polovine osoba sa invaliditetom kaže da su se lično osećali diskriminisanim 2019. godine. Naime, pandemija virusa korona i njene ekonomske posledice su učinile još hitnijim uređivanje položaja osoba sa invaliditetom, jer je pojačala prepreke i nejednakosti.¹⁰

Godine 2021. doneta je Strategija za prava osoba sa invaliditetom 2021–2030. Evropske komisije. Njome se promovišu prava osoba sa invaliditetom: Pristupačnost – omogućava prava, autonomiju i jednakost; slobodno kretanje i boravak; podsticanje učešća u demokratskom procesu; pristojan kvalitet života i samostalan život; jednak pristup i nediskriminacija; unapređenje pristupa pravdi, pravnoj zaštiti, slobodi i bezbednosti i promovisanje prava OSI na globalnom nivou.

⁸ Isto, str. 10.

⁹ Isto, str. 11.

¹⁰ Union of Equality Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030, str. 4–5.

Strategija ima za cilj da unapredi živote osoba sa invaliditetom u narednoj deceniji, u EU i šire. Ciljevi ove strategije mogu se postići samo koordinisanom akcijom na nacionalnom i nivou EU, uz snažnu posvećenost država članica i regionalnih i lokalnih vlasti da ispune aktivnosti koje je predložila Komisija.

U nekim oblastima, EU deli nadležnost sa državama članicama, kao što su transport ili unutrašnje tržište. U drugim relevantnim oblastima, kao što su zdravstvo, obrazovanje i kultura, nadležnost ostaje na državama članicama, a EU ima ulogu podrške. Stoga, ostaje primarna odgovornost država članica da osmisle svoje nacionalne politike u oblasti invalidnosti u skladu sa svojim obavezama da sprovedu UN Konvenciju o pravima OSI i u skladu sa važećim pravilima EU. Ova strategija će takođe obezbediti da Komisija bude primer u primeni Konvencije i da u tom cilju intenzivira svoj rad sa drugim institucijama EU.¹¹

2.4. Smernice EU o samostalnom životu i inkluziji u zajednicu

Evropska ekspertska grupa je definisala šest vodećih aktivnosti koje države članice i lokalne vlasti treba da preduzmu u cilju obezbeđenja da njihove politike i finansiranje podržavaju samostalan život i uključivanje u zajednicu.

Prvi korak ka podršci samostalnom životu i uključivanju u zajednicu osoba sa invaliditetom, sa problemima mentalnog zdravlja, beskućnika i drugih lica sa potrebama podrške, jeste da se obezbedi da se finansiranje institucionalnih oblika nege zaustavi. Da bi došlo do toga, organ koji dodeljuje sredstva treba da bude sposoban da razume i prepozna šta je institucija. Institucija je ustanova koja pokazuje bilo koju od sledećih karakteristika: a) Korisnici su izolovani od šire zajednice i/ili primorani da žive zajedno; b) Korisnici nemaju dovoljnu kontrolu nad svojim životima i odlukama koje ih se tiču; c) Zahtevi same organizacije pokazuju tendenciju da imaju prednost nad individualnim potrebama korisnika.

Usluge u zajednici koje promovišu samostalan život i uključivanje u zajednicu treba da imaju niz prepoznatljivih karakteristika. Da bi sistem bio siguran da ulaže u uslugu samostalnog života i inkluzije u zajednicu, pri tome stavljajući u centar pravo da korisnik bira usluge prilagođene njegovim potrebama i željama.¹²

¹¹ Isto, str. 5.

¹² EU Guidance on independent living and inclusion in the community, isto, str. 3–4.

Drugi korak je da ulaganja u usluge podrške treba da ispunjavaju sledeće kriterijume:

- a) Davanje kontrole korisniku usluge nad sopstvenim životom:
 1. Osoba mora biti u stanju da odluči gde i sa kim živi na osnovu lične preferencije. Dakle, vrsta usluge koju osoba dobija mora biti ona koju je ona izabrala, i sve informacije o različitim opcijama treba da budu predstavljene na način koji je jasan i razumljiv. Donošenje odluka uz podršku treba da bude dostupno kada je čoveku potrebno;
 2. Svaki lokalitet treba da ima u ponudi dovoljan opseg različitih vrsta usluga da obezbedi dostupnost glavnih usluga i da poštuje pravo na izbor korisnika usluge. Zajedno sa poslovnom sposobnošću, raznovrsnošću, pristupačnost i dovoljna dostupnost različitih opcija je ono što čini „pravo na izbor“ stvarnim;
 3. Usluge koje se nude treba da uključuju personalnu asistenciju za one kojima je potrebna, bez diskriminacije. U tom smeru je potrebno lokalno finansiranje ili direktna podrška državnog budžeta;
 4. Budžet koji je na raspolaganju treba dostaviti korisniku usluge ili njegovoj porodici, umesto da se plaća direktno pružaocu usluge („money follows the client“). Ovo stavlja moć izbora usluge u ruke korisnika;
 5. U tu svrhu može se ponuditi vršnjačka podrška, kao i podrška u donošenju odluka za ljude kojima je potrebna. Zamensko odlučivanje ne treba smatrati održivim i adekvatnim oblikom podrške.
- b) Lokacija usluge ne sme dovesti do toga da osoba bude odvojena ili isključena iz svoje zajednice. Lokacija je jedan od elemenata koji mogu biti odlučujući u proceni da li usluge podržavaju inkluziju i nezavisan život ili odvajaju ljude od njihove zajednice.
- c) Usluga mora biti dizajnirana u skladu sa zahtevima osobe:
 1. Usluge treba da budu fleksibilne u ponudi različitih nivoa podrške, u rasponu od 24 sati dnevno do nekoliko sati nedeljno, u zavisnosti od potreba svakog pojedinca;
 2. Usluge treba da budu zasnovane na pravu, usredsređene na potrebe i želje ljudi koje podržavaju.
 3. Usluge treba da se fokusiraju na uspostavljanje i održavanje društvenih uloga osobe (zaposlenje, porodica, prijatelji, itd.). Štaviše, u proceni i

dizajnu usluga, treba obratiti posebnu pažnju na integraciju porodice i porodičnih staratelja;

4. U najvećoj mogućoj meri usluge koje su osobi potrebne u različitim oblastima života treba da pokrivaju glavne usluge. Gde glavne usluge nisu dostupne, lokalne vlasti treba da počnu da dizajniraju i finansiraju ove usluge kao prioritet. Ovo uključuje usluge kao što su zdravstvena zaštita, obrazovanje, prevoz itd;
5. Pružanje usluga treba da bude praćeno dobro obučanim i adekvatnim kadrom. Obuku kadra treba smatrati suštinskom za implementaciju novih metodologija podrške i kroz edukaciju obezbediti da se ne uspostave ponovo institucionalne prakse u zajednici;
6. Da bi se obezbedilo pružanje adekvatnih i kvalitetnih usluga, neophodno je da Države članice prepoznaju trenutni nedostatak osoblja potrebnog za podršku.¹³

Treći korak bi bio uključivanje dece u zajednicu. Ovo se posebno odnosi na decu sa smetnjama u razvoju i decu iz manjinskih zajednica, kao što su romska deca ili maloletnici bez pratnje koji u EU stižu kao izbeglice. Službama podrške za decu stoga treba pristupiti na sledeći način:

- a) Prioritet treba da budu preventivne mere koje sprečavaju razdvajanje dece od njihovih porodica, kad god je to moguće. Za decu sa potrebama za podrškom treba da postoji pristup uslugama podrške kod kuće, uključujući personalnu asistenciju i finansijske beneficije za troškove života kao i za neophodna prilagođavanja domaćinstava da bi se detetu omogućilo da ostane sa porodicom. Porodici treba da budu dostupne usluge i mimo finansijske podrške, uključujući savetovanje, savete, predah za negovatelje, usluge čuvanja dece, itd;
- b) Kada su roditelji ili članovi porodice neformalni negovatelji, treba da im bude dostupna finansijska podrška kako bi se obezbedila naknada za uslugu koju pružaju, i da bi nadoknadili gubitak prihoda i prava na penziju iz drugih izvora;
- c) Kada nije moguće da dete ostane sa svojom porodicom, sledeći korak bi bio ulazak u porodično okruženje putem hraniteljstva. U slučaju da deca, iz nekog razloga, ne mogu da žive sa svojim roditeljima, potrebno je prvo istražiti mogućnosti šire porodice. Ako se proceni da ovo nije

¹³ Isto, str. 5–7.

izvodljivo, treba tražiti odgovarajuću nesrodničku hraniteljsku porodicu. Povezivanje deteta sa hraniteljskom porodicom zahteva vođenje računa o specifičnostima potreba deteta. Važno je da postoji opcija hraniteljske porodice i za decu sa većim potrebama za podrškom i da hraniteljske porodice imaju novčanu podršku. Hraniteljima koji brinu o deci sa posebnim potrebama treba pomoći obukom i drugim vidovima podrške.¹⁴

Četvrti korak bi bio promovisanje samostalnog života i inkluzije kroz pristupačna okruženja. Prioritet treba dati pristupačnosti javnih prostora i svih javnih zgrada za osobe sa invaliditetom. Takođe je potrebno povećati broj pristupačnih stambenih jedinica i obrazovnih ustanova za sve nivoe obrazovanja: ovo zahteva obezbeđenje fizičke dostupnosti zgrada, obuku nastavnika i asistenta u učionici kako bi mogli da omoguće uključivanje učenika sa invaliditetom u redovne tokove obrazovanja, obezbeđenje prevodilaca za znakovni jezik i materijala za učenje kroz Brajevo pismo kada je potrebno, i drugu podršku za učenike sa specifičnim zahtevima. Potrebno je obezbediti podsticaje za mala preduzeća, restorane, kafiće da omoguće pristupačnost. Uslov za samostalan život i socijalno uključivanje nije samo finansiranje usluga, već i izgradnja društva na način koji ne sprečava ljude da učestvuju. Posebno je važno unapred planirati dostupnost imajući na umu ne samo osobe sa invaliditetom, već i starije osobe. Potrebno je finansirati javni prevoz koji je fizički dostupan osobama sa invaliditetom i starijim osobama.¹⁵

Peti korak bi bio prestanak finansiranja renoviranja institucija pod maskom poboljšanja energetske efikasnosti, jer takvo postupanje produžava životni vek ove vrste zbrinjavanja. Treba izbegavati finansiranje stanova, prihvatnih centara, skloništa za beskućnike, izbegličkih kampova koji se grade u izolaciji od zajednice (na primer, na periferiji gradova ili u slabo naseljenim mestima). Treba izbegavati finansiranje usluga koje su nedostupne osobama sa invaliditetom, jer će to samo povećati potražnju za specijalizovanim uslugama.¹⁶

Šesti korak bi bio:

- a) Države članice treba da vode evidencije i javno objavljuju broj institucionalizovanih ljudi po ciljnoj grupi. Dalje, treba pratiti: 1. Broj ljudi koji koriste personalnu asistenciju, kućnu negu i druge usluge u zajednici; 2. Broj usluga kućne nege i drugih usluga u zajednici; 3. Broj zatvorenih

¹⁴ Isto, str. 8–9.

¹⁵ Isto, str. 10–11.

¹⁶ Isto, str. 11–12.

institucija; 4. Broj osoba koje su se iselile iz institucija da žive samostalno u zajednici; 5. Broj lica lišenih poslovne sposobnosti; 6. Broj dece reintegrirane sa svojim porodicama; 7. Broj dece smeštene u porodičnu negu; 8. Broj novorazvijenih stambenih opcija koje podržavaju život u zajednici; 9. Broj zaštićenih beskućnika useljenih u stalni smeštaj; 10. Kapacitet novog ili modernizovanog socijalnog stanovanja; 11. Kapacitet novih ili modernizovanih usluga socijalne zaštite (obezbeđivanje nestambenih usluga); 12. Podaci o broju ljudi u institucijama treba da budu redovno ažurirani.

- b) Države članice i lokalne vlasti treba da prate zahteve za specifičnim vrstama usluga u različitim oblastima (na primer, broj ljudi koji zahtevaju personalnu asistenciju) i u kojoj meri to prevazilazi dostupnost. Ovo praćenje ponude i potražnje za različitim vrstama usluga treba iskoristiti za odlučivanje gde će rashodi biti napravljeni ubuduće, kako bi se obezbedilo da veći broj osoba može primiti podršku koju izabere.¹⁷

Međunarodna i nacionalna pravna regulativa obezbeđuju okvir u kome se treba kretati prilikom procenjivanja da li OSI u Srbiji imaju zadovoljavajuć položaj i uslove života koji se mogu smatrati jednakim sa uslovima u kojima živi prosek građana Srbije.

¹⁷ Isto, str. 13–14.

3. Položaj osoba sa invaliditetom u Gradu Somboru: empirijska analiza

Empirijsko istraživanje koje predstavljamo izvedeno je u dve faze koje su bile usresređene na: (1) mapiranje stanja i potreba OSI i njihovih porodica i (2) analizu uključenosti OSI u društveni i politički život lokalne zajednice grada Sombora.

3.1. Prva faza

Istraživački zadatak prve faze definisan je kao: procena stanja i potreba OSI i njihovih porodica koji žive na teritoriji grada Sombora. Empirijske podatke u ovoj fazi istraživanja prikupili smo uz pomoć anketnog upitnika¹⁸ koji smo distribuirali preko organizacije *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia* svim organizacijama civilnog društva registrovanim na teritoriji grada Sombora koje okupljaju osobe sa invaliditetom ili se bave zagovaranjem ljudskih prava OSI sa idejom da na što većem uzorku OSI mapiramo potrebe ove socijalno izuzetno ranjive grupe. Nažalost, pozivu organizacije *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia* za učešće u istraživanju odazvale su se samo još četiri organizacije: *Udruženje za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama* (u daljem tekstu MNRO) *Sombor*, *Udruženje slepih Sombor*, *Udruženje obolelih od multiple skleroze „Zapadna Bačka“ – Sombor*, *Društvo invalida za dečiju i cerebralnu paralizu Sombor*, kao i članovi već pomenutog, petog udruženja *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia*.

Iako su koordinatori pomenutih udruženja distribuirali upitnike svojim članovima broj onih koji su se odazvali našem pozivu i poslali nazad popunjene upitnike je relativno mali, svega 19 ispitanika. Ipak, s obzirom na to da se radi o izuzetno ranjivoj socijalnoj grupi verujemo da pažljiva analiza i ovako malog uzorka može ukazati na neke aktuelne probleme, ako ne kroz njihovu artikulaciju onda kroz odsustvo određenih aktera i tema sigurno.

3.1.1. Na šta ukazuje realizovan uzorak?

Iako na više različitih načina realizovan uzorak ima odlike krnjeg uzorka, on upravo kroz nedovoljnu prisutnost i/ili odsustvo određenih varijabli ukazuje

¹⁸ Videti prilog 1 u Apendiksu.

na aktuelne probleme sa kojima se susreću organizacije i udruženja građana na terenu, i posledično, same osobe sa invaliditetom.

U pogledu polne distribucije ispitanika uzorak je ujednačen (videti tabelu 1).

Tabela 1. – Distribucija ispitanika u odnosu na pol

Pol ispitanika	
Žene	10
Muškarci	9
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

S obzirom na to da su koordinatori kontaktiranih organizacija i udruženja građana zamoljeni da upitnike proslede svim svojim članovima, među potpunim upitnicima su se našli i oni koje su popunili članovi udruženja koji nisu osobe sa invaliditetom, i to ukupno njih troje (videti tabelu 2) – jedna defektološkinja i dva personalna asistenta.

Tabela 2. – Distribucija ispitanika u odnosu na identitet ispitanika

Identitet ispitanika	
OSI	16
Drugo	3
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

Najveći deo ispitanika, gotovo 90%, živi u širem i užem gradskom jezgrou, dok samo dvoje žive u okolnim selima – Stapar i Čonoplji (videti tabelu 3). Iako na nivou lokalne samouprave grada Sombora ne postoji dostupan registar osoba sa invaliditetom, osnovano pretpostavljamo da ovo nije realna distribucija OSI prema mestu stanovanja i da i u selima koja okružuju šire gradsko jezgro živi značajan broj osoba sa invaliditetom.

Tabela 3. – Distribucija ispitanika u odnosu na mesto stanovanja

Mesto stanovanja	
Sombor, gradsko jezgro/centar	6
Sombor, širi gradski centar	11
Drugo	2
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

U pogledu obrazovanja uzorak je blago zakrivljen ka onima koji imaju završenu srednju školu (63,15%) i osnovnu školu (26,31%) koji su u njemu natprosečno zastupljeni u odnosu na obrazovnu strukturu populacije Srbije,¹⁹ dok su oni sa završenom višom školom ili fakultetom (10,52%) unutar uzorka podzastupljeni (videti tabelu 4).

Tabela 4. – Distribucija ispitanika u odnosu na stepen obrazovanja

Stepen obrazovanja	
Osnovna škola	5
Srednja škola	12
Viša i visoka škola	2
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

Prema nedavno objavljenim podacima sa poslednjeg popisa stanovništva iz 2022. godine, obrazovna struktura građana Sombora u velikoj meri prati strukturu istraživačkog uzorka (videti tabelu 5).

Tabela 5. – Obrazovna struktura građana Sombora

Stepen obrazovanja	Broj	%
Bez škole	3.389	5,49
Osnovna škola	12.868	20,85
Srednja škola	35.103	56,89
Viša i visoka škola	10.187	16,51
Nepoznato	146	0,23
Ukupno	61.693	100

Izvor: Republički zavod za statistiku (2023): *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine – Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost: podaci po opštinama i gradovima*, Beograd: RZS, str. 46–47.

Više od 60% ispitanika je neoženjeno/neudato i uglavnom žive sa roditeljima (tabela 6).

¹⁹ Prema dostupnim podacima u vezi sa obrazovnom strukturom stanovništva Srbije iz popisa stanovništva sprovedenog 2022. godine koji se odnose samo na građane starosti 15 i više godina, 6,27% građana nema nikakvu školu, 17,80% ima završenu osnovnu školu, 53,08 % ima završenu srednju školu, a čak 22,44 % ima završenu višu školu ili fakultet (Republički zavod za statistiku, 2023: 15).

Tabela 6. – Distribucija ispitanika u odnosu na bračni status

Bračni status	
Neoženjen/neudata	12
Oženjen/udata	5
Razveden/razvedena	2
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnOSTI*.

S druge strane, gotovo 70% je nezaposleno (tabela 7). Ukoliko pak izuzmemo iz uzorka one koji nisu OSI, učešće nezaposlenih u uzorku se podiže na gotovo 85%.

Tabela 7. – Distribucija ispitanika u odnosu na radni status

Radni status	
Zaposlen(a)	6
Nezaposlen(a)	13
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnOSTI*.

Zato i ne čudi što većina ispitanika procenjuje svoj materijalni standard kao loš (nešto više od 30%) i dobar (nešto preko 63%), a ne odličan. Kao odličan, svoj materijalni standard procenila je jedino jedna mlada OSI ispitanica, članica Udruženja za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama, koja živi sa roditeljima. Zanimljivo je da je majka iste ispitanice procenila materijalni standard njihove porodice kao dobar, a ne odličan.²⁰

Tabela 8. – Distribucija ispitanika u odnosu na subjektivnu procenu materijalnog standarda

Materijalni standard (subjektivna procena)	
Loš	6
Dobar	12
Odličan	1
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnOSTI*.

²⁰ *Nota bene*: Koordinatorica udruženja nam je uz popunjeni upitnik ispitanice dostavila i isti upitnik popunjen od strane majke koja je i njen zvanični staratelj.

Najstariji ispitanik koji je uzeo učešća u istraživanju rođen je 1950. godine, a najmlađa ispitanica 1995. godine.

Tabela 9. – Distribucija ispitanika prema starosnim stratumima

Starosna struktura	
25–39 godina	6
40–55 godina	6
56–65 godina	4
65+ godina	1
Total	19

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

Već i iz ovog letimičnog uvida u strukturu realizovanog uzorka jasno je sa kakvim se ograničenjima u svom radu susreću i organizacije i udruženja građana koji okupljaju OSI i zastupaju njihove interese. S obzirom da su regrutovanje i motivisanje ispitanika za učešće u ovom istraživanju radile lokalne organizacije i udruženja građana čije je polje rada usko povezano sa temom istraživanja, kao i da je nosilac projekta organizacija *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia*, koja je i pokrenula projekat u okviru glavnog korpusa svojih aktivnosti koje su usmerene ka povećanju vidljivosti i kvaliteta života OSI, nema nikakve sumnje da su lokalne organizacije uložile dosta truda da dopru do svih potencijalnih ispitanika sa kojima su u kontaktu. Ipak, slab odziv ukazuje na određene sistemske probleme među kojima se dva posebno izdvajaju:

- a) Prvi se materijalizuje kroz primetno odsustvo osoba sa određenim tipovima invaliditeta (npr. osoba sa oštećenjem sluha) koje imaju zvanično registrovano udruženje na teritoriji grada Sombora koje se nije odazvalo našem pozivu. Iz neformalnih razgovora sa koordinatorima drugih udruženja saznali smo da ovo udruženje nije naročito aktivno i da oni to vide kao verovatni uzrok odsustva odgovora. Tako, zbog neaktivnosti određenih udruženja, ili pak njihovog nepostojanja, jedan broj OSI koji žive na teritoriji grada Sombora nije ni direktno ni indirektno bio pozvan da se uključi u ovo istraživanje. O tome, s obzirom na to da ne postoji zvanična evidencija na nivou grada Sombora, koliki broj osoba i sa kojim tipom invaliditeta je na ovaj način isključen, možemo samo da nagađamo. Ipak, sa velikom sigurnošću možemo tvrditi da one postoje i da imaju različite potrebe na koje bi buduće gradske javne politike i strategije trebalo da artikulišu odgovor. U svakom slučaju, postojeće organizacije i udruženja koji su aktivni

bi trebalo da razmisle o proširenju polja delovanja i da u svoje aktivnosti uključite osobe sa različitim tipovima invaliditeta ili pak, naprave krovnu organizaciju koja bi zagovarala prava svih OSI bez obzira na tip invaliditeta. *Pravni aspekt:* Takvo udruženje/organizacija bi svakako bila vidljivija i pogodnija da, u skladu sa članom 38 *Zakona o udruženjima* (Sl. glasnik RS, br. 51/2009, 99/2011. i 44/2018), zahteva sredstva za realizovanje programa od javnog interesa. Ova sredstva služe za podsticanje programa ili nedostajućeg dela sredstava za finansiranje programa koje realizuju udruženja. Sredstva dodeljuje Vlada, odnosno ministarstvo nadležno za oblast u kojoj se ostvaruju osnovni ciljevi udruženja, na osnovu sprovedenog javnog konkursa. Pod programom od javnog interesa smatraju se, između ostalog, programi u oblasti: socijalne zaštite, boračko-invalidske zaštite, zaštite lica sa invaliditetom, društvene brige o deci, pomoći starijima, zdravstvene zaštite, zaštite i promovisanja ljudskih i manjinskih prava, obrazovanja, nauke, kulture, informisanja... Sredstva se mogu dobiti i iz budžeta autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave. Grad Sombor je još 2017. godine usvojio *Pravilnik o finansiranju i sufinansiranju programa/projekata udruženja koji su od javnog interesa za Grad Sombor* („Sl. list Grada Sombora“, br. 8/2017, 8/2019). Dotacije iz člana 1. ovog Pravilnika obezbeđuju se za realizaciju programa/projekta koji se ne finansiraju ili se finansiraju na osnovu posebnog zakona iz budžeta Grada Sombora. Javni konkurs za finansiranje ili sufinansiranje programa i projekata za udruženja raspisuje se posebno za različite oblasti: u oblasti kulture; u oblasti socijalne i zdravstvene zaštite; u oblasti sporta; posebno u oblasti javnog informisanja; za finansiranje ili sufinansiranje programa i projekata udruženja koja neguju identitet nacionalnih zajednica; za finansiranje i sufinansiranje programa za decu, odnosno za mlade. *Svaki od ovih ciljeva se može kombinovati sa unapređenjem prava OSI u konkretnoj oblasti. A, naravno, može se predložiti i izmena Pravilnika uvođenjem „unapređenja položaja OSI“, kao posebne oblasti koju treba finansirati.*

- b) Drugi sistemski problem koji se tiče smanjenog prisustva onih koji dolaze iz ruralnih sredina, što pokazuje da su aktivnosti udruženja uglavnom fokusirane na gradsko jezgro odakle dolazi najveći broj ispitanika. U tom smislu bi bilo neophodno na nivou postojećih udruženja razmišljati na koji način bi bilo moguće dopreti do OSI koje žive van gradskog jezgra i posebno do onih koji žive u lošim materijalnim uslovima i sa nedovoljnom podrškom.

Pravni aspekt: Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, članom 9, kao jedan od principa propisuje pristupačnost. U cilju omogućavanja samostalnog života i punog učešća osoba sa invaliditetom u svim sferama života, države strane ugovornice će preduzeti odgovarajuće mere da osobama sa invaliditetom obezbede pristup, ravnopravno sa drugima, fizičkom okruženju, prevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacione i komunikacione tehnologije i sisteme, kao i drugim pogodnostima i uslugama koje su otvorene odnosno koje stoje na raspolaganju javnosti, kako u urbanim, tako i u ruralnim sredinama. Kao subjekt, obavezan da obezbedi sva prava i principe iz ove Konvencije, ista navodi – državu.

Ovaj princip, naravno, nije lako sprovesti, ali uz jačanje lokalnih organizacija OSI, kroz jednu krovnu organizaciju, i postavljanje zahteva za obezbeđivanjem sredstava za realizovanje programa od javnog interesa, moglo bi se lakše postići doseganje do različitih prava OSI, a naročito do onih koji žive u ruralnim područjima.

* * * * *

Na osnovu svega rečenog, ne čudi što anketirani ispitanici navode svega tri tipa podrške koju bi želeli da dobiju: a) finansijska podrška, b) usluga personalnog asistenta i c) usluga dnevnog boravka. Ova redukovana imaginacija bolno svedoči o situaciji na terenu. Redukujući svoje zahteve na minimum i ne dozvoljavajući sebi da požele da lokalna samouprava nameni sredstva za OSI i za nešto više od elementarnog, ispitanici zapravo nesvesno artikulišu ono što osećaju kao kulturnu normu koja određuje društvenu poziciju ove višestruko ranjive socijalne grupe, a cilj ovog projekta je da upravo tu „normu“ dovede u pitanje.

Pravni aspekt: Usluge socijalne zaštite su, prema članu 40 Zakona o socijalnoj zaštiti, podeljene u pet grupa usluga, od kojih su dve relevantne za život OSI u zajednici: 1) dnevne usluge u zajednici – dnevni boravak, pomoć u kući, svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika u porodici i neposrednom okruženju i 2) usluge podrške za samostalan život – stanovanje uz podršku, personalna asistencija, obuka za samostalni život i druge vrste podrške neophodne za aktivno učešće korisnika u društvu.

Kada se radi o vrstama materijalne podrške, član 79 Zakona, propisuje: novčanu socijalnu pomoć, dodatak za pomoć i negu drugog lica, uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica, pomoć za osposobljavanje za rad, jednokratnu novčanu pomoć, pomoć u naturi i druge vrste materijalne podrške.

Prema članu 209 Zakona o socijalnoj zaštiti, iz budžeta jedinice lokalne samouprave finansiraju se: 1) dnevne usluge u zajednici; 2) usluge podrške za samostalan život, osim usluge stanovanja uz podršku za osobe sa invaliditetom; 3) usluga stanovanja uz podršku osoba sa invaliditetom u jedinicama lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti utvrđen u skladu sa propisima kojima se uređuje razvrstavanje jedinica lokalne samouprave prema stepenu razvijenosti – iznad republičkog proseka (što Sombor jeste); 4) savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge, osim savetovanja i obuke hranitelja i usvojitelja; 5) ostale usluge socijalne zaštite u skladu sa potrebama lokalne samouprave; 6) jednokratne pomoći i drugi oblici pomoći; 7) programi rada ustanova čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave; 8) programi unapređenja socijalne zaštite u jedinici lokalne samouprave; 9) inovacione usluge.

Kada se razmišlja o dijapazonu usluga koje bi OSI mogle koristiti, pored Zakona o socijalnoj zaštiti, treba imati u vidu i *Zakon o stanovanju i održavanju zgrada* (Sl. glasnik RS, br.104/2016. i 9/2020). Članom 88 (i dalje) ovog Zakona uređuje se stambena podrška licima koja iz socijalnih, ekonomskih i drugih razloga ne mogu sopstvenim sredstvima da reše stambenu potrebu po tržišnim uslovima za sebe i svoja porodična domaćinstva. Prema članu 89, stav 4, tačka 6, pod ova lica potpada i lice bez stana, odnosno bez odgovarajućeg stana. Članom 3, stav 2, tačka 44 istog Zakona, definiše se da je OSI dete ili odrasla osoba koja ima dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili oštećenja vida i sluha i koja, u interakciji sa raznim preprekama u okruženju, ima teškoće u punom i efikasnom učešću u društvu na jednakoj osnovi sa drugima.

Dakle, kada se radi o uslugama socijalne zaštite, osim usluga koje ispitanici navode kao „željene“, ima i drugih usluga koje su „potrebne“, a dužna je da obezbedi i finansira lokalna samouprava (ali, po Zakonu, i onih koje obezbeđuju Republika i Autonomna pokrajina). U tom smislu treba kroz realizaciju programa od javnog interesa i korišćenjem pravnih okvira koji postoje, raditi na obezbeđivanju potrebnih usluga.

3.2. Druga faza

3.2.1. Uzorak istraživanja

Kako bismo obezbedili reprezentativnost uzorka u drugoj fazi istraživanja odlučili smo da ga stratifikujemo u odnosu na tip invaliditeta (senzorni, motorički i kognitivni) iz koga proističu i posebne potrebe korisnika na koje će i buduća Strategija za osobe sa invaliditetom Grada Sombora morati da

odgovori. S obzirom na to da ne postoji gradski registar osoba sa invaliditetom za pomoć smo se obratili udruženjima građana koja okupljaju OSI i koja aktivno zastupaju njihova prava. Ovakav pristup nam je omogućio da pokrijemo široki raspon problema sa kojima se OSI svakodnevno suočavaju, a koji unutar lokalne zajednice Grada Sombora nisu prepoznati kao problemi od javnog značaja za kvalitet života sugrađana koji žive sa različitim oblicima invaliditeta i iz njih proisteklih izazova.

U odabiru konkretnih ispitanika oslonili smo se na profesionalnu ekspertizu, iskustvo insajdersku poziciju kolega iz organizacije *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia*, koji su potom motivisali koordinateure različitih udruženja građana koja okupljaju osobe sa različitim tipovima invaliditeta da nam pomognu u pronalaženju, kontaktiranju i motivisanju potencijalnih ispitanika da uzmu učešće u našem istraživanju. S obzirom na to da se radi o veoma ranjivoj socijalnoj grupi osoba sa invaliditetom među kojima veliki broj njih ima i probleme sa kretanjem, verujemo da je upravo zahvaljujući ovoj nesebičnoj pomoći koordinateura različitih udruženja, terenski deo istraživanja postao moguć. Kolege iz organizacije *Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia* su obezbedili prostor koji je bio adekvatno opremljen (rampa, dovoljno široka vrata kroz koja mogu da prođu kolica, prizemlje i sl.) kako bi mogli da mu relativno lako pristupe i oni ispitanici koji se suočavaju sa različitim fizičkim izazovima u vezi sa kretanjem. Promišljanje o svemu ovome prilikom planiranja terenskog dela istraživanja i blagovremeno prevazilaženje potencijalnih izazova omogućilo nam je da ni u jednoj fazi istraživanja ne ugrozimo „zonu komfora” (Đurić, 2005: 11) ispitanika i da fokusgrupni intervju izvedemo vodeći računa o posebnim potrebama i ličnom dostojanstvu svakog pojedinačnog ispitanika.

Učešće u fokusgrupnom intervjuu uzelo je 12 ispitanika, 9 osoba sa invaliditetom i troje profesionalaca koji rade sa osobama sa invaliditetom – jedna defektološkinja i dva personalna asistenta (videti tabelu 9). U odnosu na tip invaliditeta, uzorak je bio podeljen u tri jednaka stratuma (videti tabelu 10).

Tabela 9. – Distribucija ispitanika u odnosu na identitet ispitanika

Identitet ispitanika	
OSI	9
Drugo	3
Total	12

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

Tabela 10. – Distribucija ispitanika u odnosu na tip invaliditeta

Tip invaliditeta	
Senzorni	3
Motorički	3
Kognitivni	3
Total	9

Izvor: Projekat *Put ka ravnopravnosti*.

Istraživački instrument²¹ podelili smo u tri segmenta, kako bismo razumeli izazove sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom koje žive na teritoriji Grada Sombora. U tom smislu, razgovor smo fokusirali na dve tematske oblasti koje se tiču percepcija ispitanika o sopstvenoj: a) uključenosti u (društveni i politički) život lokalne zajednice, i b) iskustvima diskriminacije po osnovu invaliditeta i nasilja u institucionalnom i širem društvenom okruženju.

Planirani cilj prvog dela razgovora bio je da se ispitanici upoznaju sa načinom komunikacije tokom fokusgrupnog intervjua. U drugom delu razgovora, cilj je bio prikupljanje informacija vezanih za generalna iskustva ispitanika u vezi sa različitim (institucionalnim i vaninstitucionalnim) organizovanim aktivnostima unutar lokalne zajednice i njihovom otvorenosti za učešće osoba sa invaliditetom u njima. U tom smislu posebno su nas zanimala percepcije ispitanika o određenim ograničenjima (ukoliko ona postoje) koja otežavaju, ili pak onemogućavaju uključivanje osoba sa invaliditetom u ove aktivnosti. Tokom razgovora posebna pažnja je bila posvećena razumevanju okolnosti koje osujećujuće deluju na: a) političku participaciju osoba sa invaliditetom (na nivou motivacije i prakse), b) nastavak obrazovanja i c) učešće u različitim aktivnostima koja podižu kvalitet slobodnog vremena poput uključivanja u sportske i rekreativne aktivnosti i različite oblike kulturnog stvaralaštva.

Treći deo razgovora posvetili smo prikupljanju informacija od ispitanika u vezi sa prepoznavanjem različitih oblika diskriminacije i nasilja kojima su izložene osobe sa invaliditetom u: a) institucionalnom (obrazovnom sistemu, zdravstvenom sistemu, tržištu rada i radnom mestu) i vaninstitucionalnom (u okviru različitih fakultativnih aktivnosti, u komšiluku, krugu porodice i sl.) okruženju.

²¹ Videti prilog 2 u Apendiksu.

3.2.2. Metod

Empirijske podatke koje smo prikupili tokom terenskog istraživanja analizirali smo uz pomoć diskurzivne analize. U tom smislu analiza je posebno bila fokusirana na jezik i značenja koja se putem jezika proizvode kroz govor (svedočanstva i prikupljene narative ispitanika), imajući u vidu da jezik nikada nije neutralni medijum koji isključivo omogućava komunikaciju i razmenu informacija. U ovoj analizi jezik je posmatran kao socijalno polje koje aktivno oblikuje naše znanje o svetu koji nas okružuje. U analizi koju predstavljamo nastojali smo da jezik koji koriste ispitanici ne tretiramo kao puku refleksiju realnosti, već kao „medijum koji tu realnost konstruiše“ i organizuje je za nas (Tonkiss, 1996: 246). U tom smislu i narativi svakog pojedinačnog ispitanika tretirani su kao mesta artikulacije i reprodukcije određenih socijalnih značenja unutar kojih i oko kojih se i njihovi lični i socijalni identiteti formiraju.

Diskurzivna analiza empirijske građe bila je fokusirana na dve centralne teme. Sa jedne strane na:

- a) *interpretativni kontekst* (Tonkiss, 1996: 249) (u našem konkretnom slučaju on se konstituiše unutar socijalne realnosti lokalne zajednice Grada Sombora i lokalnih organizacija/udruženja građana koja okupljaju osobe sa invaliditetom koje žive na teritoriji Grada Sombora) unutar koga narativ(i) nastaje, a sa druge strane na:
- b) *retoričku organizaciju narativa* (Tonkiss, 1996: 250).

Interpretativni kontekst označava konkretne društvene okolnosti koje oblikuju specifični društveni kontekst unutar koga narativ nastaje. Autori narativa uvek (svesno ili nesvesno) prilagođavaju svoje interpretacije specifičnostima ovog konteksta. Zato, istraživanje interpretativnog konteksta uvek podrazumeva specifičnu vrstu traganja za značenjima koja se mogu naći i razumeti samo ukoliko se u analizi ide „iza samog narativa“ (Tonkiss, 1996: 249) i traga za interpretacijom koja proističe iz konkretnog socijalnog i kulturnog konteksta unutar koga narativ nastaje.

Retorička organizacija narativa, s druge strane, upućuje na traganje za specifičnom strukturom argumenata unutar samog narativa. Ova struktura, sa jedne strane, određena je odabranom interpretativnom strategijom naratora, a sa druge strane vrednosnim, teorijskim i/ili ideološkim diskursom unutar koga narator živi, dela i misli. Naravno, treba imati na umu da ovaj diskurs može biti i spolja indukovani, u sklopu šire strategije prilagođavanja ispitanika u konkretnom lokalnom institucionalnom i vaninstitucionalnom kontekstu, na koje su

naši ispitanici prirodno svog zdravstvenog stanja usmereni. Rekonstruisanje interpretativnog konteksta i strukture argumenata unutar narativa je važno za razumevanje specifičnih identitetskih pozicija ispitanika, u konkretnom slučaju osoba sa invaliditetom, koje se konstituišu unutar različitih specifičnih lokalnih mikrosocijalnih konteksta. Razumevanje ovih specifičnih identitetskih pozicija ispitanika je važno kako bi bilo moguće da se prepoznaju i artikuliraju realna značenja postojećih društvenih okolnosti koje utiču na (ne)mogućnost artikulacije odgovora na realno postojeće potrebe osoba sa invaliditetom u konkretnom lokalnom kontekstu.

3.2.3. Analiza uključenosti osoba sa invaliditetom u društveni i politički život lokalne zajednice Grada Sombora

Generalno posmatrano među našim sagovornicima postoji visoka saglasnost oko tvrdnje da se odnos lokalne zajednice prema osobama sa invaliditetom menja nabolje:

„...situacija je mnogo bolja nego pre deset godina, nego pre dvadeset godina, a kamoli pre trideset godina tako da situacija ide nabolje, i nadamo se da će tako ostati“.

Ipak, to poboljšanje ne znači da su OSI na zadovoljavajući način uključene u sve aspekte društvenog života šire društvene zajednice. Razlozi su brojni, a među njima ispitanici posebno apostrofiraju one: 1) individualne, one koji se tiču samih osoba sa invaliditetom, i 2) društvene, koji imaju veze sa određenim specifičnim a) mikrosocijalnim (koji se tiču konkretnog mikrosocijalnog okruženja u kome živi OSI, poput npr. porodičnog, komšijskog ili pak prijateljskog socijalnog konteksta), i b) makrosocijalnim (koji se tiču institucionalnog i pravnog konteksta lokalne zajednice Grada Sombora i države Srbije, ali i interakcija sa različitim akterima unutar užeg lokalnog i šireg nacionalnog i kulturnog konteksta). Naravno, u mnogim konkretnim situacijama uticaj ovih, u analitičke svrhe raščlanjenih razloga, nije uvek lako razdvojiti zbog njihove složene isprepletenosti i uzajamnih uticaja jednih na druge. O tome svedoče i sledeći izvodi iz razgovora sa našim ispitanicima:

„Mislim da osobe sa invaliditetom nisu uključene u dovoljnoj meri, ali ne toliko zbog društva koje ne želi da ih uključi. Mislim da jedan od glavnih razloga igra nedostatak samopouzdanja“.

„...nedostatak samopouzdanja, apatija, loše iskustvo... sve to obeshrabruje osobe sa invaliditetom da se uključe... “

“Ponekad i mi (OSI, prim. aut.) sami napravimo problem i kočnicu, i osobe sa invaliditetom moraju biti aktivnije, da idu među ljude, među narod, da se uključe tamo gde im je data mogućnost...”

„Krivo je donekle i društvo što ne pruža dovoljno prilika za to uključivanje, kada se rade projekti za redovne kategorije stanovništva da se uključe češće i osobe sa invaliditetom, onda nedostatak mogućnosti zapošljavanja, ali šta mislim da je najviše krivo, nedostatak socijalizacije...”

„...jednostavno em vam društvo ne pruža u osnovi dovoljno prilike, em kad ljudi vide da se osobe sa invaliditetom povlače, onda kažu dobro pusti ga, pusti ga da sedi, kriva je i porodica koja im kaže: – ne možeš ti to –”.

Zbog svih ovih razloga veoma je važno podizati socijalnu rezilijentnost osoba sa invaliditetom i članova njihovih porodica kroz socijalno organizovanje i njihovo individualno i kolektivno osnaživanje. Važnu ulogu u tom procesu svakako imaju i udruženja građana koja okupljaju osobe sa različitim tipovima invaliditeta. Zanimljivo je da, iako postoji koncenzus o važnosti postojanja ovih udruženja u praksi, po mišljenju naših ispitanika, nisu sva jednako funkcionalna, aktivna i prisutna:

„... i ovde u gradu ima invalidskih organizacija, ali ne rade sve na isti način i nisu sve uključene na isti način...”.

„Mislim da generalno osobe sa invaliditetom i njihove nevladine organizacije jesu veoma zavisne od toga ko njima upravlja, tj. kakav je potencijal onih ljudi koji upravljaju udruženjima, jer samim tim od toga zavisi i njihova uključenost. Znači ako onaj ko vodi organizaciju ima kapacitet da zastupa interese te organizacije u spoljašnjoj sredini, onda će verovatno i ta organizacija biti uključena na nekim lokalnim nivoima, i biće zastupljena više, ukoliko nema kapacitet neće biti uključena. Veoma često udruženja građana vode roditelji ili osobe koje imaju nekih ličnih razloga da zastupaju ta udruženja. To je često problem jer cela stvar počiva na entuzijazmu koji se razvio zbog problema i koji se rodio unutar nekog užeg okruženja. Rezultat je da, nažalost, onda i problem ostaje u okviru te jedne zajednice i ne ide dalje.”

Pored problema nedovoljnog uključivanja stručnjaka različitih profesionalnih kompetencija u rad udruženja, ispitanici ukazuju i na problem odsustva komunikacije i funkcionalne povezanosti između različitih srodnih udruženja, kao i posledično hronično odsustvo saradnje u polju javnog zagovaranja i lobbiranja za poboljšanje socijalnog položaja osoba sa invaliditetom:

„Negde postoji saradnja sa drugim organizacijama, ali mislim da je potrebno neko organizovanje vođenje, možda čak i podizanje kapaciteta nekih lokalnih udruženja za uzajamnu saradnju, isto kao i podizanje kapaciteta samih osoba sa invaliditetom.“

Tako na primer, jedna od ispitanica je skrenula pažnju da potrebe određenih specifičnih kategorija osoba sa invaliditetom unutar javnog diskursa, pa čak i unutar kruga onih koji se bave politikama zagovaranja prava osoba sa invaliditetom nisu prepoznate.

„...osobe sa intelektualnim smetnjama su jedna posebno osetljiva kategorija posebno kada je u pitanju zastupanje i samozastupanje“.

Zato ona naglašava:

„Kada su u pitanju osobe sa invaliditetom, moramo napraviti razliku između dve kategorije. Prva su ljudi koji imaju senzorna i motorička oštećenja. Većina udruženja se bavi ovim osobama, kroz bavljenje problemima pristupačnosti. Ove osobe uglavnom mogu da zastupaju sebe. Međutim, postoji i druga kategorija, to su osobe sa intelektualnom ometenošću, koje imaju još jedan dodatni problem, a to je kognitivna pristupačnost (podvukle autorke). O kognitivnoj pristupačnosti se mnogo manje govori. Na nivou pokrajinskog saveza za pomoć MNRO pokrenuta je inicijativa da javne institucije postanu kognitivno pristupačne. MNRO su jedna posebna kategorija osoba sa invaliditetom, koje moramo naučiti kako da zastupaju sebe i svoje interese, da znaju da treba da kažu šta žele, šta ne žele, činjenica je da mi moramo biti tu kao podrška, ali i njih moramo osposobiti u okviru njihovih mogućnosti. Oni su najranjivija grupa, jer kada govorimo o pristupačnosti uvek govorimo o fizičkim barijerama ili nečemu sličnom, ali za uključenje u društvo ne smemo zanemariti da nije nimalo mali procenat osoba sa invaliditetom, koji bismo danas možda nazvali intelektualni invaliditet“.

Iz perspektive osoba sa invaliditetom poseban problem predstavlja činjenica da: „Grad Sombor ne poklanja dovoljnu pažnju osobama sa invaliditetom u bilo kojoj vrsti odlučivanja o njihovim životima, a to važi i za različite programe koje finansira Grad, a koji su namenjeni poboljšanju kvaliteta života OSI“. Tako, paradoksalno, iako postoje alocirana određena sredstva iz gradskog budžeta za poboljšanje kvaliteta života osoba sa invaliditetom, odluke o načinu trošenja tih sredstava donosi neko drugi. Rezultat ovog isključivanja osoba sa invaliditetom iz procesa *donošnja odluka* o stvarima koje ih se neposredno tiču jeste veliki problem, po mišljenju naših ispitanika:

„... ne radi se toliko o novcu već o neuvažavanju stvarnih potreba ljudi. Mi nemamo danas, čitav grad, već ga imamo samo donekle. Što se tiče arhitektonskih barijera, imamo baš tu preko puta jedan slučaj, jedan deo trotoara urađen je po propisima, i odmah preko puta uopšte nije uklonjena arhitektonska barijera, tako da je kretanje tuda opet nemoguće ... zbog ograničenog gradskog budžeta ne postoje rokovi do kada ćemo učiniti sve pristupačnim. A u ovom trenutku ne postoji nijedna lokalna kancelarija sem gradske uprave i one šalter sale koja je za nas pristupačna.“
 „Gradske vlasti nemaju uvid u to šta bi bilo potrebno ... kada bi udruženja malo ozbiljnije inicirala da se i mi uključimo, kada bismo odradili neki pregovarački proces ili nešto, možda bismo bili u situaciji da utičemo na nešto.“

Izgleda, po mišljenju nekih ispitanika da nije toliko problem u odsustvu svesti, da je određena vrsta podrške potrebna, jer ona postoji, koliko o nepostojanju mehanizma koji bi u proces odlučivanja uključio i OSI u vezi sa pitanjima koja ih se neposredno tiču:

„... prema mom mišljenju čak i postoji senzibilisanost u nekom domenu, u smislu da treba pomoć, da treba podrška udruženju, ali ne i za pitanja o donošenju odluka. Znači senzibilitet za neki iskorak u smislu da mi sad nešto da organizujemo, a Grad da nam obezbedi prostor, oni će to uraditi jer smo udruženje koje je na nivou Grada, ali da oni nas pitaju kada donose neku odluku kako će to izgledati to je već nešto drugo.“

Jedan broj ispitanika veruje da bi uvođenje zvaničnih predstavnika OSI u gradske organe moglo da unese priželjkivanu promenu. Kako jedan ispitanik napominje u ovom trenutku:

„ne postoji niti jedan odbornik sa invaliditetom, što je zastrašujuće. Od ukupno 61. odbornika ne postoji trenutno nijedan, kao nijedan direktor javne ustanove koji je osoba sa invaliditetom. To je diskriminišuće. Iako su svi političari, na ovim izborima, koristili osobe sa invaliditetom u političke svrhe.“

Kao ni gradsko telo koje bi na nivou Grada bilo zaduženo za donošenje odluka koje se tiču OSI:

„... mi nemamo poput Novog Sada, poput Kragujevca Savet za osobe sa invaliditetom pri Gradu koji odlučuje o nečemu, o bilo čemu što se tiče osoba sa invaliditetom, da ima delokrug poslova koji je prenesen na

to telo ... nama su nametnute odluke osoba koje nisu sa invaliditetom, a to je u suprotnosti i sa Deklaracijom o pravima osoba sa invaliditetom, i sa Nacionalnom strategijom. Mi samo želimo da se ispoštuje ono što je usvojeno na nivou države, to je Nacionalna strategija za osobe sa invaliditetom, ... i što je u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom.”

Pravni aspekt: Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (ratifikovana Zakonom – Sl. glasnik RS, br. 42/2009) članom 29 garantuje OSI učešće u političkom i javnom životu, i obavezuje ih:

- a) da obezbede da OSI mogu efikasno i potpuno da učestvuju u političkom i javnom životu ravnopravno kao i drugi, neposredno ili preko slobodno izabраниh predstavnika, uključujući pravo i mogućnost da OSI glasaju i budu birane, između ostalog, tako što će: I) obezbediti da procedure glasanja, sredstva i materijali budu prikladni, pristupačni i laki za razumevanje i korišćenje; II) štiti prava osoba sa invaliditetom da tajno glasaju na izborima i javnim referendumima bez zastrašivanja, kao i da se kandiduju na izborima, da efikasno obavljaju dužnosti i sve javne funkcije na svim nivoima vlasti, omogućavajući korišćenje tehnologija za pomoć i novih tehnologija gde je to moguće; III) garantovati slobodno izražavanje volje OSI kao birača i u tom cilju, gde je to potrebno, na njihov zahtev, omogućiti da im osoba po njihovom izboru pruži pomoć prilikom glasanja;
- b) aktivno unapređivati okruženje u kojem OSI mogu efikasno i potpuno da učestvuju u obavljanju javnih poslova bez diskriminacije i ravnopravno sa drugima, i podsticati njihovo učešće u javnim poslovima, uključujući: I) učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koji se bave pitanjem javnog i političkog života zemlje, kao i u aktivnostima i upravi političkih partija; II) osnivanje i priključivanje organizacijama OSI u cilju njihovog predstavljanja na međunarodnom nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

U skladu sa tim, kada su obezbeđena sredstva u budžetu Sombora za unapređenje položaja OSI i kvaliteta njihovog života, o tome kako će se ta sredstva koristiti treba da odlučuju te osobe i to na načine konkretno propisane Konvencijom. Država garantuje ova prava, pa ona moraju biti kroz republičke ili lokalne organe sprovedena.

Naravno, da bi se učešće OSI u političkom i javnom životu realizovalo, potrebno je da imaju potpunu ili bar delimičnu poslovnu sposobnost, a materijalno

i procesno poslovna sposobnost je uređena *Porodičnim zakonom* (Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011. i 6/2015) i *Zakonom o vanparničnom postupku* (Sl. glasnik SRS, br. 25/82 i 48/88 i Sl. glasnik RS, br. 46/95, 18/2005, 85/2012, 45/2013, 55/2014, 6/2015, 106/2015. i 14/2022).

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom članom 12 uređuje, između ostalog, da su države dužne da priznaju da OSI ostvaruju svoj „pravni kapacitet“, ravnopravno sa drugima u svim aspektima života, te da su dužne da preduzmu odgovarajuće mere kako bi osobama sa invaliditetom omogućile dostupnost pomoći koja im može biti potrebna u ostvarivanju ovog kapaciteta. Države su obavezne da svim merama koje se odnose na ostvarivanje „pravnog kapaciteta“ pruže odgovarajuće i efikasne garancije radi sprečavanja zloupotreba. Takve garancije će obezbediti da se merama koje se odnose na ostvarivanje „pravnog kapaciteta“ poštuju prava, volja i prioriteti odnosne osobe, kao i da ne dođe do sukoba interesa i neprimerenog uticaja, da budu proporcionalne i prilagođene okolnostima odnosne osobe, u najkraćem mogućem trajanju i da podležu redovnom preispitivanju nadležnog nezavisnog i nepristrasnog organa ili sudskog tela.

Zapošljavanje je jedna od važnih tema povodom koje ispitanici izražavaju zabrinutost. Unutar svojih narativa oni tematizuju nekoliko podtema koje se tiču: a) mogućnosti zapošljavanja osoba sa invaliditetom, b) odnosa poslodavaca prema osobama sa invaliditetom i c) uspostavljanja mehanizama i razvijanje strategije na nivou lokalne samouprave koji bi štitili prava OSI na tržištu rada.

Mogućnosti zapošljavanja, prema mišljenju naših ispitanika, za OSI su veoma ograničene:

„Mi u Srbiji imamo zakon koji na neki način uslovljava poslodavce da zaposle osobu sa invaliditetom, u protivnom plaćaju penale. Ipak, u realnosti naši poslodavci će rađe da plate penal nego da zaposle osobu sa invaliditetom.“

Čak i oni koji su uspeli da se zaposle svedoče o lošem odnosu poslodavaca i drugih zaposlenih prema njima. Jedna od naših ispitanica, članica udruženja mentalno nedovoljno razvijenih osoba, u svom iskazu svedoči o tome:

„Ja bih da kažem da sam bila u jednoj ustanovi što ljudi uopšte nisu cenili rad, uopšte nisu komunicirali sa mnom kako bi trebalo da komuniciraju sa zaposlenima, išla sam na posao sa grčem, bez ljubavi.“

Kao i nekadašnja uposlenica opštine Sombor:

„... nemamo ni u opštini da neko brine za zaposlene sa invaliditetom. Ja dok sam tamo radila... tu je bilo jako loše, i organizacija i odnos prema zaposlenima. Nikakvu zaštitu radnici koji imaju invaliditete nisu imali. Sad kod nas u Somboru ima jako puno OSI koji rade... a što se kaže ne mogu više puno raditi kao što su radili pre par godina, i sad neko njih može da maltretira da su glupavi, lenji, da su onakvi, jer oni ne mogu da stignu da odrade ono što su radili pre tri, četiri godine. Niko to ne kontroliše u našem gradu... ako nam stalno govorite da se otvaraju radna mesta za invalide, onda treba te invalide, kada se zaposle, i pratiti, i kontrolisati tog poslodavca koji ih je zaposlio, da ne bude on je samo uzeo pare za njih, a iskorištava ih maksimalno i šalje ga sa mesta na mesto. Ja mislim da to nije u redu. A ipak, invalidi bi hteli da rade. Onaj ko može, on bi hteo da radi i treba ga podržati u tome.“

Zbog toga neki ispitanici vide rešenje u otvaranju neke vrste socijalnog preduzeća unutar koga bi OSI mogle da realizuju pravo na rad u relativno zaštićenim radnim uslovima:

„Ono što bismo mi možda mogli uraditi u gradu uz pomoć ljudi iz lokalne samouprave je otvaranje nečega što se valjda zove socijalno preduzeće, koje ne mora biti profitabilno... svi mi imamo neku decu koja idu u škole, nešto će da završe, šta sutra da rade... Bilo bi dobro da se pokuša da se napravi neko preduzeće gde bi mogli da rade i slepi i gluvi, i ovakvi i onakvi, i da pokušamo da te svoje veštine, koje i osobe sa invaliditetom imaju, razvijemo i podržimo... da edukujemo neke ljude da pokažemo šta mi možemo i šta znamo. Mislim da bi to bilo najbolje rešenje, jer ako mi OSI idemo ovako po firmama ili ćemo biti iskorišteni ili zloupotrebljeni, ili će neko uzeti novac na konto nas. A ako se nađe dovoljno mudrih ljudi da naprave to socijalno preduzeće, mi bismo time rešili problem naših mladih članova.“

Pravni aspekt: Domaća pravna regulativa postavlja čvrste osnove nediskriminaciji u radnom okruženju i pristupu radnih mesta svima pod jednakim uslovima. *Ustav Republike Srbije* (Službeni glasnik RS, br. 98/06, 16/22) je najviši pravni propis koji članom 21 proklamuje da su pred Ustavom i zakonom svi jednaki, kao i da je zabranjena svaka diskriminacija posredna i neposredna, po bilo kom osnovu, pa između ostalog i po osnovu psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Članom 60 Ustava se propisuje da su svima, pod jednakim uslovima, dostupna sva radna mesta, te da se ženama, omladini i invalidima omogućuju posebna

zaštita na radu i posebni uslovi rada, u skladu sa zakonom. Diskriminaciju po osnovu invalidnosti, a posebno i diskriminaciju u oblasti rada, zabranjuju i *Zakon o zabrani diskriminacije* (Sl. glasnik RS, br. 22/09, 52/21), kao i *Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti* (Sl. glasnik RS, br. 36/09, 88/10, 38/15, 113/17, 49/21).

Zakonom o radu (Sl. glasnik RS, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17, 113/17, 95/18) (član 18, stav 1) zabranjuje se neposredna i posredna diskriminacija lica koja traže zaposlenje, kao i zaposlenih s obzirom na razne lične karakteristike, a između ostalog, s obzirom na invalidnost. Diskriminacija je, prema članu 20, zabranjena u odnosu na: uslove za zapošljavanje i izbor kandidata za obavljanje određenog posla, uslove rada i sva prava iz radnog odnosa, obrazovanje, osposobljavanje i usavršavanje, napredovanje u poslu i otkaz ugovora o radu. Prema članu 24 Zakona o radu, radna sposobnost se stiče sa 15 godina života. *Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom* (Sl. glasnik RS, br. 33/06 i 13/16), članom 21 uređuje da se pod osobom koja traži zaposlenje smatra osoba uredno prijavljena službi nadležnoj za zapošljavanje.

Zapošljavanje OSI uređeno je *Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom* (Sl. glasnik RS br. 36/09, 32/13, 14/22) i *Zakonom o socijalnom preduzetništvu* (Sl. glasnik RS br.14/2022). Za pitanja zapošljavanja i odlučivanja relevantni su i Zakon o vanparničnom postupku i Porođični zakon. Naime, uslov procene radne sposobnosti i radnog angažovanja, i time radne inkluzije OSI (pre svega onih sa mentalnim i intelektualnim teškoćama) je postojanje njihove potpune ili bar delimične poslovne sposobnosti, o čemu je već bilo reči.

Prema propisima Nacionalne službe za zapošljavanje, za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja potrebno je podneti zahtev, dokaz o stručnoj spremi ili radnom iskustvu, popunjenu socijalnu anketu, kao i odgovarajuću medicinsku dokumentaciju, a između ostalog i nalaz psihologa, odnosno zaključak koji obuhvata ocenu mentalnih sposobnosti, ličnosti i ponašanja pojedinca i rešenje/dokaz o statusu OSI. Troškove procene nezaposlenog i lica zaposlenog u preduzeću za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje OSI, plaća Nacionalna služba za zapošljavanje. Ocenu radne sposobnosti vrši komisija – organ veštačenja Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, koja sačinjava nalaz, mišljenje i ocenu, na osnovu čega Nacionalna služba za zapošljavanje donosi rešenje o proceni radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja.

Radna sposobnost se ocenjuje na osnovu sledeće skale:

0. stepen – ako ne postoje teškoće i prepreke na radu, odnosno ukoliko su zanemarljive i ne utiču na radnu sposobnost;

1. stepen – ako su teškoće i prepreke male i utiču na radnu sposobnost u odnosu na zanimanje ili poslove koje lice može da obavlja, a omogućavaju zapošljavanje pod opštim uslovima;

2. stepen – ako su teškoće i prepreke umerene, odnosno znatne u odnosu na zanimanje ili poslove koje lice može da obavlja a omogućavaju zapošljavanje pod posebnim uslovima;

3. stepen – ako su teškoće i prepreke potpune ili višestruke, odnosno lice se ne može zaposliti ili održati zaposlenje ni pod opštim ni pod posebnim uslovima, odnosno čiji je radni učinak manji od jedne trećine radnog učinka zaposlenog na uobičajenom radnom mestu, bez obzira na zanimanje ili poslove;

4. Lice kome je utvrđen 0. stepen, u skladu sa Zakonom, ne stiče status OSI. Osobe kojima je utvrđen stepen od 1 pa naviše dobijaju status OSI.

U tom smislu, potrebno je da u sistemu postoje pravne i faktičke mogućnosti zapošljavanja osoba sa invaliditetom koje nisu u potpunosti lišene poslovne sposobnosti (Sjeničić & Vesić, 2017).

Nedavno donet *Zakon o socijalnom preduzetništvu* daje opšti okvir za osnivanje i funkcionisanje socijalnih preduzeća. Članom 18 Zakona propisuje se da se sredstva za podsticanje razvoja socijalnog preduzetništva i za podršku radnoj integraciji pripadnika društveno osetljivih grupa, obezbeđuju, između ostalog, iz sredstava budžeta Republike Srbije namenjenih za finansiranje socijalnog preduzetništva, socijalne zaštite, sredstva za sprovođenje mera aktivne politike zapošljavanja, profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja osoba sa invaliditetom koje realizuje organizacija nadležna za poslove zapošljavanja.

Zakon o socijalnoj zaštiti članom 61 uređuje da se usluge usmerene na unapređivanje radnih sposobnosti, odnosno radno angažovanje osoba sa invaliditetom pružaju u radnim centrima u skladu sa *Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom* kojim se uređuju: podsticaji za zapošljavanje radi stvaranja uslova za ravnopravno uključivanje osoba sa invaliditetom na tržište rada; procena radnih sposobnosti; profesionalna rehabilitacija; obaveza zapošljavanja osoba sa invaliditetom; uslovi za osnivanje i obavljanje delatnosti preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom i drugih posebnih oblika zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom; druga pitanja od značaja za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Prava utvrđena ovim zakonom ostvaruje osoba sa invaliditetom koja ima, između ostalog, procenjenu radnu sposobnost (član 4).

Članom 34 Zakon uređuje posebne oblike zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom. To su: 1) preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom; 2) radni centri i 3) socijalno preduzeće i organizacija. Preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i radni centri su detaljnije uređeni ovim Zakonom.

Članom 43 Zakon uređuje radni centar kao poseban oblik zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom. Radni centar je poseban oblik ustanove koja obezbeđuje radno angažovanje kao radno-terapijsku aktivnost osoba sa invaliditetom koje se ne mogu zaposliti ili održati zaposlenje ni pod opštim ni pod posebnim uslovima, odnosno čiji je radni učinak manji od jedne trećine radnog učinka zaposlenog na uobičajenom radnom mestu. Radni centar može da obavlja delatnost pod uslovom da angažuje na radno-terapijskim aktivnostima najmanje pet osoba sa invaliditetom, odnosno da angažuje na radno-terapijskim aktivnostima najmanje 80% osoba sa invaliditetom u odnosu na ukupan broj radno angažovanih i zaposlenih. Radno angažovanje osoba sa invaliditetom u radnom centru jeste dugotrajan oblik profesionalne rehabilitacije, u skladu sa psihičkim i fizičkim sposobnostima i željama osobe sa invaliditetom i mogućnostima radnog centra. U radnom centru može se, na osnovu ugovora sa ustanovom socijalne zaštite za smeštaj korisnika i uz saglasnost staratelja, obezbediti radno angažovanje korisnika smeštaja. Za vreme radnog angažovanja u radnom centru, osoba sa invaliditetom ostvaruje pravo na novčanu pomoć. Radno angažovanje kao radno-terapijska aktivnost osoba sa invaliditetom može se obezbediti i u ustanovi socijalne zaštite za smeštaj korisnika i kod poslodavca posredstvom radnog centra, pod uslovima i na način koji propisuje ministar nadležan za poslove socijalne politike. Prema članu 44, radni centar mogu da osnuju Republika Srbija, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, kao i organizacije osoba sa invaliditetom ili organizacije njihovih zakonskih zastupnika.

Kada se radi o preduzeću za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom, član 35 Zakona ga definiše kao pravno lice koje zapošljava i vrši profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom. Njega može da osnuje Republika Srbija, autonomna pokrajina, jedinica lokalne samouprave, privredno društvo, udruženje osoba sa invaliditetom ili drugo pravno ili fizičko lice, u cilju otvaranja novih radnih mesta i zapošljavanja osoba sa invaliditetom (član 36). Ovo preduzeće može obavljati delatnosti pod sledećim uslovima: 1) da ima u radnom odnosu na neodređeno vreme najmanje pet osoba sa

invaliditetom; 2) da, u odnosu na ukupan broj zaposlenih, ima u radnom odnosu na neodređeno vreme najmanje 50% osoba sa invaliditetom, od čega najmanje 10% osoba sa invaliditetom koje mogu da se zaposle samo pod posebnim uslovima; 3) da ima odgovarajući prostor i odgovarajuću tehničku i drugu opremu za radno osposobljavanje i rad osoba sa invaliditetom; 4) da ima zaposlena stručna lica za radno osposobljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, ukoliko preduzeće zapošljava više od 20 osoba sa invaliditetom, odnosno angažovana stručna lica ukoliko preduzeće zapošljava manje od 20 osoba sa invaliditetom i 5) da ima dozvolu za obavljanje delatnosti.

Članovima 40 do 42 ustanovljavaju se subvencije i mogućnost dobijanja sredstava za poboljšanje uslova rada za preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom i ta sredstva se odvajaju u budžetu RS, tj. budžetskom fondu osnovanom u te svrhe. Ako pravno lice ne koristi sredstva za određene svrhe, biće kažnjeno za prekršaj sa 200.000,00 do 1.000.000,00 RSD. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom praćen je *Pravilnikom o bližim uslovima, kriterijumima i standardima za sprovođenje mera i aktivnosti profesionalne rehabilitacije* (Sl. glasnik RS, br. 112/2009).

Članom 27 *Zakona o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom* propisuje se da države članice u oblasti rada i zapošljavanja priznaju osobama sa invaliditetom pravo na rad, ravnopravno sa drugima; to uključuje pravo na mogućnost sticanja sredstava za život radom koji je slobodno izabran ili prihvaćen na tržištu rada i u radnoj sredini koja je otvorena, uključiva i pristupačna za osobe sa invaliditetom. Države strane ugovornice će garantovati i unapređivati ostvarivanje prava na rad, uključujući i one osobe koje postanu invalidi tokom rada, tako što će preduzeti odgovarajuće korake, uključujući one putem zakonodavstva.

* * * * *

Ipak, čini se da je tema *obrazovanja* probudila najviše strasti među našim ispitanicima. To nije čudno, jer na izvestan način, ova tema uvek uključuje i određenu projekciju budućnosti. Unutar svojih narativa, ispitanici su tematizovali širok raspon tema koje se s jedne strane tiču aktuelnih obrazovnih politika i odnosa prema obrazovanju učenika sa posebnim potrebama, a sa druge strane konkretnih problema u operacionalizaciji tih istih politika na nivou lokalne samouprave Grada Sombora.

Najveći deo diskusije u vezi sa aktuelnim obrazovnim politikama bio je usmeren ka implementaciji projekta inkluzije učenika sa posebnim potrebama

u sistem „masovnih škola“, kako ga imenuje jedna naša ispitanica. Implementacija ovog projekta, prema mišljenju naših ispitanika, izvedena je fragmentarno, što u realnosti svakodnevica učenika sa posebnim potrebama proizvodi brojne probleme:

„Na nivou Grada postoji... postoji inkluzivni sistem od 2009. godine kada je zaživeo, omogućio je obrazovanje deci sa smetnjama u razvoju u masovnim školama. Negde od 2011–2012. godine započet je program dodatne podrške defektologa u masovnim školama. Nažalost, škole koje pružaju tu vrstu usluge, nekadašnje specijalne škole imaju ograničene resurse u smislu broja zaposlenih. To znači da nema dovoljno zaposlenih koji bi mogli da pokriju potrebe masovnih škola. Na primer, jedna škola ima 15 učenika sa smetnjama u razvoju, a nema defektologa, jer masovne škole nemaju defektologa nego iz specijalne škole dolazi defektolog na teren, koji dobije zaduženje u okviru svoje norme. Trenutno u specijalnoj školi u Somboru ima 12 defektologa različitih profila koji odlaze u masovne škole, a potrebe škola su mnogo veće, i u tom smislu specijalna škola ne može da zadovolji sve potrebe škola u Somboru, a kamoli u Zapadno-Bačkom okrugu koji bi trebalo da pokriva. S druge strane, Grad je obezbedio sredstva za dodatnu podršku, za socijalno-edukativno savetovalište, koje Grad finansira kao uslugu socijalne zaštite za učenike koji su ostali bez dodatne podrške. Nažalost, taj resurs je ograničen finansijama, koje nisu bezgranične. Dodatna teškoća je da se defektolozi koji odlaze u masovne škole menjaju iz godine u godinu u zavisnosti od njihovog angažovanja u primarnoj ustanovi. Čak i u Centru za usluge socijalne zaštite gde postoji to kao socijalna usluga, defektolozi nisu tu stalno zaposleni nego su angažovani po ugovoru o delu. Znači, to im je dodatni posao uz primarno zanimanje, jer defektologa nema dovoljno. U ovom trenutku, situacija je takva da umesto da imamo defektologa u školi, koji će biti angažovan u odnosu na procentualno prisustvo dece sa smetnjama, pa da poznaje tu decu i prati njihov napredak, mi dobijamo jednu šarenu salatu jer jedne godine će raditi sa detetom jedna osoba, druge godine druga osoba, a mi znamo da to ne omogućava praćenje i adekvatan rad, kao ni funkcionalnu inkluziju.“

„Što se tiče slepih, mi imamo specijalizovanu školu u Zemunu, u kojoj rade ljudi koji su decenijama radili sa slepom decom. Pojava inkluzije u praksi znači da se jedna majka koja živi negde u selu oko Sombora pita da li želi da joj dete ide u Zemun u školu, ili hoće da ide ovde u njenom

selu. Svaka majka bira svoje selo i time mi dobijamo problem, da nam se gasi specijalna škola. Ljudi koji znaju posao ostaju bez posla, a ovdje učiteljica u selu, koliko god da ima volju i da se trudi, ona ne može to da isprati, jer u jednoj generaciji ima slepo dete, u drugoj ima gluvo dete, u trećoj ima autistično... to ne vodi ničemu osim tome da ćemo da upropastimo specijalizovane škole, a sa inkluzijom nećemo dobiti ništa, jer u tom inkluzivnom sistemu osobe sa invaliditetom, na primer slepi, ostaju bez neophodnih kompetencija... ne možete vi sad u Čonoplji u školi očekivati tifloga,²² ili gde god se pojavi slepo dete. Zato postoji specijalizovana ustanova i ljudi koji su se školovali godinama i obučavali za rad sa slepom decom... ovako mi ćemo biti u sve većem problemu jer ćemo tobože školovati neku decu koja u stvari neće znati ništa, i onda ćemo imati problem i sa zapošljavanjem i sa uključivanjem u društvene tokove i sa socijalizacijom.“

„Mislim da bi na nivou čitave zemlje trebalo da se razmišlja o uključivanju defektologa u stručne službe masovnih škola. Pravilnik o stručnosti kadra u školama podrazumeva da u stručnoj službi škole mogu biti zaposleni pedagog, psiholog, defektolog i socijalni radnik. Ali, broj stručnih saradnika zavisi od broja odeljenja u školi, i samim tim kada jedna škola ima ograničenje na dva stručna saradnika ona će se rađe opredeliti za pedagoga i psihologa, jer oni rešavaju većinu administracije. Nažalost, oni se ne bave decom nego administracijom. Mislim da bi u budućnosti, u interesu ne samo dece sa intelektualnom ometenošću nego i dece sa drugim smetnjama, trebalo, bar u jednom gradu, sprovesti pilot projekat zapošljavanja defektologa u školama i analizirati efekte. Moje iskustvo je da kada vi dolazite godinama u istu školu, drugi profesori vas gledaju kao da ste vi njihov kolega... Dakle, mislim da je potrebno da se menja zakonska regulativa u toj oblasti.“

Ulazak učenika sa posebnim potrebama u „masovne škole“ otvorio je i druga pitanja koja se tiču dodatne podrške ovoj izuzetno ranjivoj kategoriji učenika među kojima naši ispitanici posebno ističu dva – pitanje *personalnih i pedagoških asistenata* i pitanje *dostupnosti asistivnih pomagala/tehnologije*.

Uloga personalnih asistenata u životima osoba sa invaliditetom, u zavisnosti od vrste invaliditeta, može biti izuzetno velika. O tome svedoči i jedan naš ispitanik:

²² Defektolog tiflog je zadužen za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju osoba sa oštećenjem vida.

„Ja sam niz godina korisnik personalne asistencije, i moram da kažem da je prava šteta što to nije postojalo pre trideset godina, dok sam ja bio školskog uzrasta, jer to bi bila prava stvar“.

Iako u ovom trenutku: „Grad Sombor finansira ulogu ličnog pratioca za decu koja se obrazuju u masovnim školama, pa čak i u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju ako to utvrdi komisija“, lokalna samouprava ne finansira uslugu pedagoških asistenata:

„U Somboru postoje lični pratioci, ali nažalost nemamo pedagoške asistente što smatram da takođe neku decu ograničava jer postoje deca sa očuvanim kapacitetima kojoj bi pedagoški asistent veoma mnogo značio“.

Asistivna pomagala, odnosno asistivne tehnologije (u daljem tekstu AT) predstavljaju svaki proizvod, deo opreme ili sistem, bez obzira da li se upotrebljava u izvornom obliku, modifikovanom ili prilagođenom, koji se koristi da bi se povećale, održale ili poboljšale funkcionalne mogućnosti osoba sa invaliditetom (Albrecht, 2006: 129). Asistivna tehnologija je zbirni naziv koji uključuje asistivna, adaptivna i rehabilitaciona sredstva za osobe s invaliditetom. Takođe uključuje i proces izbora, pronalaženja i korišćenja tih sredstava (UNICEF, 2017: 4). Asistivna tehnologija obuhvata instrumente, aparate, sredstva i uređaje koje deca/učenici sa smetnjama i teškoćama u razvoju koriste da bi obavili zadatke koje inače ne bi mogli da obave. Jedno od takvih pomagala je i posebna višenamenska školska stolica koju koriste deca sa dijagnozom ahondroplazije:

„Što se tiče osoba sa ahondroplazijom najveći problem sa kojim se ova deca suočavaju tokom školovanja je nepristupačnost od školske stolice do table i svega ostalog poput toaleta u školama i svih ostalih prostorija, kao i vežbi na fizičkom koje nisu prilagođene za njih. Ipak, neke od ovih stvari su rešive, na primer prilagođena školska stolica... Na osnovu više slučajeva dece sa istom dijagnozom, mi u udruženju smo došli do zaključka da je sve ostalo na relaciji direktor – roditelj koji kaže: -moje dete ne može sedeti pravilno na toj stolici- i onda uglavnom školski majstor napravi tu prilagođenu stolicu. Međutim, to nije baš dobro rešenje, jer ta stolica nije toliko fleksibilna, a nije ni toliko udobna, kao specijalizovane stolice koje postoje i koje su izuzetno skupe, negde oko hiljadu evra. Ta suma je preveliki izdatak za roditelje i zato smo mi upravo pokrenuli taj projekat kako bismo obezbedili uvoz tih stolica. Jer, u Srbiji ne postoji nijedno preduzeće koje se bavi proizvodnjom ili distribucijom specijalizovanih stolica za osobe sa invaliditetom“.

„Kada je u pitanju npr. asistivna tehnologija: stolice, prilagođene tastature, miševi i slično, mislim da postoji jedna doza neinformisanosti, udruženja, roditelja, škola i slično, jer dete koje ima rešenje interresorne komisije u kom se navodi da dete ima pravo na korišćenje asistivnih tehnologija, tj. ako to defektolog, psiholog, ko već radi procenu utvrdi, škola, čak i roditelj, ali to nisam sto posto sigurna, ima prava da se obrati lokalnoj samoupravi. Lokalna samouprava ima određena sredstva, ja ne znam cifru, ja sam se konkretno obraćala za neke svoje učenike, za prilagođenu tastaturu i miša, i dobili smo tu asistivnu tehnologiju koju smo tražili... ne znaju svi za to svoje pravo, ni škole ni roditelji, tako da eto još jednog zadatka za sve nas, za udruženja, za nas koji smo ovde... da se umrežimo i spojimo sve što znamo, jer zajedno znamo mnogo više.“

Pravni aspekt:

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018, 10/2019, 27/2018, 6/2020. i 129/2021) članom 7 uređuje da se u obezbeđivanju obrazovanja i vaspitanja posebna pažnja posvećuje, između ostalog, smanjenju stope napuštanja sistema obrazovanja i vaspitanja, posebno lica iz socijalno ugroženih kategorija stanovništva i nerazvijenih područja, lica sa smetnjama u razvoju i invaliditetom i drugih lica sa specifičnim teškoćama u učenju i podršci njihovom ponovnom uključenju u sistem, u skladu sa principima inkluzivnog i interkulturalnog obrazovanja i vaspitanja. Individualni obrazovni plan donosi pedagoški kolegijum ustanove na predlog tima za inkluzivno obrazovanje, odnosno tima za pružanje dodatne podrške detetu i učeniku (član 76). Direktor obrazuje tim za inkluzivno obrazovanje (član 130). Kada se radi o obrazovanju OSI, *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* („Sl. glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018, 10/2019, 27/2018, 6/2020. i 129/2021) članom 49 propisuje da se ustanova samostalno i u saradnji sa nadležnim organom jedinice lokalne samouprave stara o obezbeđivanju i unapređivanju uslova za razvoj obrazovanja i vaspitanja, obezbeđivanju i unapređivanju kvaliteta programa obrazovanja i vaspitanja, svih oblika obrazovno-vaspitanog rada i uslova u kojima se on ostvaruje.

Članom 49 Zakona se propisuje da se ustanova samostalno i u saradnji sa nadležnim organom jedinice lokalne samouprave stara o obezbeđivanju i unapređivanju uslova za razvoj obrazovanja i vaspitanja, obezbeđivanju i unapređivanju kvaliteta programa obrazovanja i vaspitanja, svih oblika obrazovno-vaspitanog rada i uslova u kojima se on ostvaruje.

Pored toga, prema članu 77 Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja lokalna samouprava je jedan od članova interresorne komisije koja vrši procenu potreba deteta, učenika i odraslog za dodatnom obrazovnom, zdravstvenom i socijalnom podrškom. Ovim članom se propisuje da se dodatna podrška odnosi na prava i usluge koje detetu obezbeđuju prevazilaženje fizičkih i socijalnih prepreka u cilju nesmetanog obavljanja svakodnevnih životnih aktivnosti od značaja za uključivanje u obrazovni proces, život u zajednici i napredovanje. Interresornu komisiju obrazuje organ jedinice lokalne samouprave nadležan za poslove društvenih delatnosti na osnovu sporazuma o saradnji između ustanova sistema obrazovanja, državne uprave i lokalne samouprave, socijalne zaštite i zdravlja. Jedinica lokalne samouprave određuje sedište rada, obezbeđuje i isplaćuje naknade za rad članova, obezbeđuje tehničku i drugu podršku za njen rad, obezbeđuje sredstva za finansiranje podrške preporučene od strane interresorne komisije, obezbeđuje arhiviranje i čuvanje dokumentacije, prikuplja izveštaje o radu interresorne komisije, predloženoj podršci i njenim efektima najmanje dva puta godišnje. Interresorna komisija ima pet članova, i to četiri stalna (pedijatar, predstavnik centra za socijalni rad, defektolog odgovarajućeg profila i psiholog zaposlen u obrazovanju i vaspitanju) i jednog povremenog člana. Povremeni član je lice koje dobro poznaje dete, učenika i odraslog i koje je sa njim imalo duži kontakt i bira se za svakog pojedinačno. Interresorna komisija prikuplja i obrađuje podatke o ličnosti u svrhu procene potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene i socijalne podrške detetu, učeniku i odraslom. Podaci se prikupljaju i obrađuju uz poštovanje načela svrsishodnosti, srazmernosti, obaveze čuvanja tajne, organizacionih i tehničkih mera, obrade podataka i zaštite podataka o ličnosti dece, učenika i odraslih i članova njihovih porodica, u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita podataka o ličnosti.

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju („Sl. glasnik RS“, br. 18/2010, 101/2017, 113/2017, 95/2018, 10/2019, 86/2019, 157/2020, 123/2021. i 129/2021) članom 34 uređuje podršku deci iz osetljivih društvenih grupa, odnosno detetu kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta i drugih razloga potrebna dodatna podrška u vaspitanju i obrazovanju. Podrška se sastoji u otklanjanju fizičkih i komunikacijskih prepreka, odnosno prilagođavanjima i, ukoliko je potrebno, obezbeđivanju izrade, donošenja i realizacije individualnog obrazovnog plana, koje obezbeđuje predškolska ustanova.

Inicijativu za pokretanje postupka procene potreba deteta za dodatnom podrškom koju vrši interresorna komisija može da pokrene roditelj, odnosno

drugi zakonski zastupnik deteta i/ili predškolska ustanova uz saglasnost roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika.

Deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom ostvaruju pravo na dodatnu podršku u predškolskom vaspitanju i obrazovanju u vaspitnoj grupi, uz plan individualizacije ili individualni vaspitno-obrazovni plan i u razvojnoj grupi, na osnovu individualnog vaspitno-obrazovnog plana.

U jednoj vaspitnoj grupi može biti do dvoje dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. Broj dece u vaspitnoj grupi umanjuje se za tri po detetu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom koje ostvaruje pravo na dodatnu podršku u vaspitnoj grupi, uz plan individualizacije ili individualni vaspitno-obrazovni plan.

Dete se upisuje u razvojnu grupu samo uz mišljenje interresorne komisije uz saglasnost roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika. Za dete upisano u razvojnu grupu planira se i realizuje svakodnevna interakcija i uključenost u aktivnosti ostalih vaspitnih grupa. U toku pohađanja predškolskog programa prati se razvoj deteta i na osnovu predloga tima za inkluzivno obrazovanje, dete sa smetnjama u razvoju i invaliditetom može preći iz razvojne u vaspitnu grupu, u skladu sa zakonom.

Prilikom prelaska ovakvog deteta u drugu predškolsku ustanovu ili osnovnu školu, u partnerstvu sa roditeljem, odnosno drugim zakonskim zastupnikom deteta, ostvaruje se saradnja sa ustanovom u koju dete prelazi i planiraju se zajedničke aktivnosti ustanova koje treba da doprinesu uspešnom prelasku i ostvarivanju kontinuiteta u vaspitanju i obrazovanju.

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Sl. glasnik RS“, br. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018. i 129/2021) članom 18 uređuje škole za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. U školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom školuju se deca bez obzira na vrstu smetnje. Radi unapređivanja inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja, škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, kao i škola koja ima odeljenje za učenike sa smetnjama u razvoju i invaliditetom pruža podršku školi u sistemu redovnog obrazovanja i vaspitanja. Škola u sistemu redovnog obrazovanja i vaspitanja u kojoj stiču obrazovanje i učenici sa smetnjama u razvoju i invaliditetom može da angažuje vaspitača, nastavnika ili stručnog saradnika, koji je zaposlen u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. Angažovanje se vrši na osnovu mišljenja interresorne komisije za procenu potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene ili socijalne podrške učeniku.

Članom 64 Zakona uređuje se dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju detetu i učeniku kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, teškoća u učenju, rizika od ranog napuštanja školovanja i drugih razloga

potrebna dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju. Ovu podršku obezbeđuje škola otklanjanjem fizičkih i komunikacijskih prepreka, prilagođavanjem načina ostvarivanja školskog programa i izradom, donošenjem i ostvarivanjem individualnog obrazovnog plana. Cilj dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju jeste postizanje optimalnog uključivanja učenika u redovan obrazovno-vaspitni rad, osamostaljivanje u vršnjačkom kolektivu i njegovo napredovanje. Za ostvarivanje dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju, direktor škole, nastavnik, stručni saradnik, vaspitač, pedagoški asistent i roditelj, odnosno drugi zakonski zastupnik može da dobije posebnu stručnu pomoć u pogledu sprovođenja inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja. *Radi ostvarivanja dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju, škola ostvaruje saradnju sa organima jedinice lokalne samouprave, kao i sa školom za učenike sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, odnosno školom koja ima odeljenje za učenike sa smetnjama u razvoju, drugim organizacijama, ustanovama i institucijama na lokalnom i širem nivou.* Škola je u obavezi da uspostavi saradnju sa drugom školom u kojoj učenik koji ostvaruje pravo na dodatnu podršku nastavlja sticanje obrazovanja, a u cilju ostvarivanja kontinuiteta dodatne podrške. Posebnu stručnu pomoć mogu da pružaju lica kompetentna u oblasti inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja i škole koje su svojim aktivnostima postale primeri dobre prakse u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja, na osnovu liste koju utvrđuje ministar i koja se objavljuje na zvaničnoj internet strani Ministarstva.

Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju („Sl. glasnik RS“, br. 55/2013, 101/2017, 27/2018, 6/2020, 52/2021, 129/2021. i 129/2021) članom 12 uređuje dodatnu podršku u obrazovanju i vaspitanju: „Za učenika i odraslog kome je zbog smetnji u razvoju i invaliditeta, specifičnih teškoća u učenju, socijalne uskraćenosti, rizika od ranog napuštanja školovanja i drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju, škola obezbeđuje otklanjanje fizičkih i komunikacijskih prepreka i zavisno od potreba, donosi i individualni obrazovni plan... Cilj dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju jeste postizanje optimalnog uključivanja učenika i odraslih u redovan obrazovno-vaspitni rad, osamostaljivanje u vršnjačkom kolektivu i njegovo napredovanje u obrazovanju i priprema za svet rada... Za ostvarivanje dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju, direktor, nastavnik, stručni saradnik, vaspitač, pedagoški i andragoški asistent i roditelj, odnosno drugi zakonski zastupnik, može da dobije posebnu stručnu pomoć u pogledu sprovođenja inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja... Radi ostvarivanja dodatne podrške u obrazovanju i vaspitanju, škola ostvaruje saradnju sa organima jedinice lokalne samouprave, organizacijama, ustanovama i udruženjima... Posebnu stručnu pomoć mogu da pružaju lica kompetentna u oblasti

inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja i škole koje su svojim aktivnostima postale primeri dobre prakse u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja i vaspitanja.“ Ova lica utvrđuje ministar listama koje se objavljuju na internet strani ministarstva.

Prema članovima 60, 63 i 66 Zakona učenik sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, specifičnim teškoćama u učenju ili jezičkim barijerama opštu maturu, stručnu i umetničku maturu i završni ispit srednjeg stručnog obrazovanja i vaspitanja polaže u uslovima koji obezbeđuju prevazilaženje fizičkih i komunikacijskih prepreka. *Uslove za organizovanje i sprovođenje opšte mature pripremaju timovi za inkluzivno obrazovanje i pružanje dodatne podrške.* Za završni ispit učenik može biti oslobođen polaganja dela ispita iz predmeta za koje su mu tokom obrazovanja prilagođavani standardi postignuća, ili da taj deo polaže u skladu sa individualnim obrazovnim planom, o čemu donose odluku tim za inkluzivno obrazovanje i tim za pružanje dodatne podrške učenicima.

I pored ovog obuhvatnog zakonskog okvira, *Strategijom razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine* („Sl. glasnik RS“, br. 63/2021) konstatovano je da nakon 10 godina sprovođenja inkluzivnog obrazovanja, kapaciteti za sprovođenje još uvek nisu dostigli nivo zakonskih novina i promena. Napredak je ostvaren na svim nivoima, ali kapacitet nastavnika i ustanova da usvoje i primenjuju nove prakse i znanje, značajno varira, što je rezultiralo nedostacima u pogledu pravednosti. Iako je ukupna stopa učešća u obrazovanju u Republici Srbiji visoka, značajan broj dece je u riziku da bude isključen, a posebno su u riziku deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, deca romske nacionalnosti, deca iz veoma siromašnih domaćinstava i seoskih područja, a naročito deca iz brdsko-planinskih i pograničnih područja. Uočeno je da uvođenje inkluzivnog obrazovanja *zahteva promene na nacionalnom, lokalnom i nivou ustanova, uključujući i reformu finansiranja obrazovanja i upravljanja obrazovanjem, te da u sistemu nedostaju: adekvatno finansiranje i mehanizmi finansiranja inkluzivnog obrazovanja; obezbeđivanje odgovarajućeg finansiranja i modela fleksibilnog finansiranja za ciljne mere koje se odnose na povećanje efikasnosti, efektivnosti i pravednosti u obrazovanju, uključujući i modele intersektorskog finansiranja integrisanih dodatnih usluga podrške za decu.*

Strategija kao četvrti posebni cilj propisuje unapređenu dostupnost, pravednost i otvorenost do univerzitetskog obrazovanja i vaspitanja. Pokazatelj ostvarenosti ovog cilja je i razvijen sistem prikupljanja podataka i praćenja sprovođenja inkluzivnog obrazovanja.

Strategija predviđa rad na jačanju kapaciteta na nacionalnom nivou za sprovođenje i jačanje inkluzivnog obrazovanja. *Postoji potreba za održivim ulaganjima u kvalitetno inicijalno obrazovanje nastavnika i kvalitetne programe*

stručnog usavršavanja zaposlenih u obrazovanju sa ciljem podizanja kompetencija nastavnika za individualizaciju i diferencijaciju nastave.

3.2.4. Zaključak

Iako je mnogo toga urađeno na poboljšanju socijalnog položaja osoba sa invaliditetom, opšti utisak naših ispitanika je da još uvek postoji značajan prostor za poboljšanja.

„Mislim da je svest ljudi promenjena, da se više ne pristupa osobama sa smetnjama u razvoju, i uopšte osobama sa invaliditetom na jedan pežovativan način... Međutim, nažalost, još uvek vrlo često dobijamo žaljenje, a to je nešto što je toliko pogrešno, niko tu ne treba nikog da žali, već da vidi šta ta osoba može, a svako nešto može!“

Ono što je veoma važno jeste da svaka osoba ima pravo i zaslužuje podršku zajednice kako bi razvila svoje jedinstvene unutrašnje potencijale, jer kako jedan naš ispitanik kaže: „ne postoji nesposobna osoba, svako nešto ume!“²³ a od toga da li će porodica, zajednica i institucionalni sistem biti dovoljno strpljivi, kompetentni i inovativni da razumeju i potaknu to „nešto“ kod svake osobe bez obzira na izazove sa kojima se suoče zavisi i da li će osobe sa invaliditetom biti, kako jedan naš ispitanik kaže: „građani kao i svi ostali“.

3.2.5. Šta uraditi?

Na samom kraju navodimo neka od razmišljanja naših ispitanika o tome šta bi trebalo uraditi kako bi se unapredio socijalni položaj osoba sa invaliditetom:

„Učiniti pristupačnim sve javne ustanove i preduzeća“.

„Uvesti i sprovesti afirmativne mere za zapošljavanje osoba sa invaliditetom“.

²³ „Navešću jedan primer kada sam išao u osnovnu školu „Milan Petrović“ u Novom Sadu (Škola za osnovno i srednje obrazovanje „Milan Petrović“ je specijalna škola koja obrazuje i vaspitava decu i odrasle sa svim vrstama smetnji u razvoju. (<https://smp.edu.rs/>), prim. aut.), sa mnom u razredu je bila jedna devojčica iz Zmajeva, ona je na primer imala problem sa pisanjem, i zato je ona sve npr. matematičke zadatke radila usmeno, iako je imala taj problem sa pisanjem ona je usmeno rešavala zadatke na tabli, nastavnik je zapisivao ono što ona kaže, ali ona ih je brže rešavala od nas ostalih. Hoću da kažem da ne postoji nesposobna osoba, samo joj treba pružiti priliku, to je sve. A svaki čovek zaslužuje tu priliku!“.

„Sombor nije veliki grad, da ga učinimo dostupnim za ljude sa senzornim, sa telesnim oštećenjima, mi imamo gradsku poštu u koju ne može skoro nijedna osoba sa invaliditetom da uđe, kao ni u dečju biblioteku, jer ne postoje rampe. Rampe postoje samo na par mesta, a to su takve rampe da se vi kao zdrava osoba strmoglavite sa njih“.

„Želeo bih da se naša udruženja (osoba sa invaliditetom, prim. aut.) ne izjednačavaju na konkursima sa udruženjima na primer golubara i sl. Mislim takođe da bi naša udruženja trebalo da imaju pravo i na finansiranje nekih programskih aktivnosti, a ne samo konkursnih.“

„U Somboru postoji niz udruženja koja nemaju prostor, ili pak nemaju adekvatne uslove u prostoru koje imaju, Grad bi trebalo da im pomogne da dobiju prostor ili ga prilagode i učine dostupnim za svoje članove.“

„Želeo bih da se u Somboru poštuje pravilnik koji kaže da 5% od ukupnog broja parking mesta u gradu pripada osobama sa invaliditetom i da mesta koja su obeležena mogu da koriste oni kojima su namenjena, jer u Somboru postoji... znaš li ti čija su to kola? Kada osoba pozove bilo koga i taj neko dođe da interveniše uvek dobije taj odgovor: A znate li vi čija su to kola?“

„Ljudi sa invaliditetom bi trebalo da pristupe konjskom klubu, da se upoznaju malo sa konjima, i sa životinjama, da uspostave kontakt sa životinjama. Mislim da bi njima bilo puno srce, kada bi ih upoznali. I životinjama bi bilo puno srce i osobama sa invaliditetom. Ja svakodnevno provodim vreme sa konjem, pošto se moj dečko bavi konjima iz ljubavi i iz sreće, tako da sam i ja pokupila tu ljubav od njega i želela bih da i drugi ljudi sa invaliditetom to osećaju, i da imaju priliku da se sa životinjama upoznaju malo bolje. Za mene je to velika sreća“.

„Bilo bi važno sprovesti neku vrstu obavezne edukacije naših odbornika kako bi mogli kompetentnije da donose odluke“.

„Mi (udruženja i OSI, prim. aut.) moramo pronaći mehanizam kako da imamo što bolju komunikaciju sa ljudima koji su u opštini, koji odlučuju o onome što je nama potrebno, i mislim da ova inicijativa da se osnuje posebno telo u opštini ne bi bila loša, e sad koliko bi to telo brojalo članova to ja ne znam, ali inicijativa je ok... to telo bi trebalo da bude jedna vrsta pritiska na lokalnu samoupravu koja će rešavati različite probleme, od pristupačnosti do zapošljavanja“.

„Omogućiti što više kontakata dece u masovnim školama sa decom sa problemima u razvoju. Verujem da mnogo zavisi od načina na koji pristupamo kada su u pitanju deca. Ukoliko ih češće stavljamo u situaciju

da budu u kontaktu sa decom sa smetnjama u razvoju oni bolje reaguju. Primitila sam kada mi odlazimo na neke saradničke aktivnosti ili radionice prvi put vidimo otpor, posmatranje, ali već drugi put, videćete kod dece postepeno opuštanje, uviđanje nekih veština koje deca imaju. Ja sam na primer doživela da u jednoj masovnoj školi devojčica koja je intelektualno ometena, i izgleda kao da ima 5 godina, a ide u treći razred, kada je videla da ne može da parira u nekim veštinama drugoj deci, ona je počela da radi sklekove, i onda su se druga deca sa njom takmičila u sklekovima, i kada su videli da ona negde može njih da pobedi onda su je odmah drugačije gledali. Dakle, senzibilizacija je definitivno odgovor, što više raditi na senzibilizaciji“.

4. Preporuke

Na osnovu analize pravnog okvira, kao i sprovedenog kvalitativnog istraživanja o položaju OSI koji žive na teritoriji Grada Sombora, uočen je niz problema sa kojima se suočavaju OSI, a koji bi trebalo da budu predmet interesovanja lokalnih javnih politika i strategija lokalne samouprave Grada Sombora.

OSI imaju pravo na istu zakonsku zaštitu kao i drugi građani Srbije, bez obzira na težinu svoje kliničke slike. Zbog specifičnih izazova sa kojima se suočavaju oni bi trebalo da imaju pravo i na dodatnu socijalnu podršku i zdravstvenu negu. OSI bi trebalo da uživaju sva osnovna prava u skladu sa zakonom bez obzira na njihovo socijalno poreklo, konfesionalnu pripadnost ili bilo koje drugo identitetsko obeležje. Ne bi trebalo da postoji bilo kakva diskriminacija ni u pogledu njihovog zdravstvenog statusa.

Imajući sve izneseno u vidu, načelne preporuke za poboljšanje položaja OSI koji žive na teritoriji Grada Sombora podelili smo u tri grupe: preporuke za organe i institucije na nivou lokalne samouprave, preporuke za organizacije civilnog društva koje okupljaju i/ili zagovaraju prava OSI na teritoriji Grada Sombora i opšte preporuke.

4.1. Preporuke za organe i institucije na nivou lokalne samouprave:

- Neophodnost da lokalna samouprava Grada Sombora artikuliše i usvoji Strategiju za poboljšanje položaja OSI koji žive na teritoriji Grada Sombora, kao i Akcioni plan za sprovođenje Strategije kojim bi bila definisana dinamika ispunjavanja određenih strateških ciljeva.
- Poštovanje ljudskog dostojanstva treba da bude na prvom mestu kada su u pitanju OSI, jer je to pravo garantovano Ustavom Srbije, koji zabranjuje svaku vrstu nehumanog ponašanja.
- Neophodno je na nivou lokalne samouprave razmisliti o načinima uključivanja OSI u procese donošenja odluka. To može biti učinjeno kroz afirmativne mere (mere „pozitivne diskriminacije“), putem donošenja odluka kojima će biti propisane određene zaštićene kvote koje bi osigurale prisustvo OSI u organima odlučivanja, ili pak kroz uvođenje posebnog tela koje bi imalo zadatak da štiti prava OSI, odnosno omogući njihovu realizaciju, prilikom donošenja različitih odluka na nivou lokalne samouprave.

- Neophodno je formulisati protokole u Centrima za socijalni rad za proaktivno pružanje različitih oblika socijalne podrške OSI i članovima njihovih porodica (poput npr. tuđe nege i pomoći, usluge personalnog asistenta, usluge pedagoškog asistenta, usluge prevoza, subvencionisanja komunalnih troškova i sl.). To su sve usluge koje već postoje u sistemu, ali je potrebno da za OSI budu dodatno učinjene transparentnim i dostupnim.
- Neophodno je osigurati i transparentnu i lako dostupnu uslugu psihosocijalne podrške za OSI i članove njihovih porodica ukoliko im je takav vid podrške potreban, na nivou lokalne samouprave.
- Na nivou lokalne samouprave bi trebalo razmisliti o uspostavljanju socijalnih preduzeća (ili više njih) čiji bi rad bio podržan iz budžeta lokalne samouprave, a unutar koga bi OSI mogle da zasnivaju radni odnos. Zakon o socijalnom preduzetništvu članom 18 propisuje aktivnu podršku subjektima socijalnog preduzetništva. Tako Republika Srbija, autonomna pokrajina i jedinice lokalne samouprave podržavaju osnivanje i poslovanje subjekata socijalnog preduzetništva, kroz sprovođenje mera javnih politika. Aktivna podrška se obezbeđuje:
 - sprovođenjem mera i aktivnosti usmerenih na podršku zapošljavanju i unapređenju poslovanja subjekata socijalnog preduzetništva;
 - definisanih dokumentima javnih politika i akcionih planova zapošljavanja donetih na republičkom nivou i nivou lokalnih vlasti;
 - finansiranjem projekata u oblasti socijalnog preduzetništva;
 - edukacijom o socijalnom preduzetništvu;
 - promocijom socijalnog preduzetništva;
 - razvojem finansijskih instrumenata za subjekte socijalnog preduzetništva i
 - drugim merama i aktivnostima.

Sredstva za podsticanje razvoja socijalnog preduzetništva i za podršku radnoj integraciji pripadnika društveno osetljivih grupa, obezbeđuju se, između ostalog, i iz sredstava utvrđenih budžetom autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave. Ova sredstva mogu biti dodeljena subjektu socijalnog preduzetništva pod uslovom da subjekt posluje, odnosno da je aktivan najmanje godinu dana.

- Lokalna samouprava bi takođe trebalo da na OSI primeni Zakon o stanovanju i održavanju zgrada, i da povremeno, u skladu sa članom 105, objavi javni poziv za dodelu stambene podrške licima koja imaju prebivalište na

teritoriji jedinice lokalne samouprave, te i da sprovede postupak dodele stambene podrške.

- Veoma je važno prepoznati prava neformalnih negovatelja na nivou politike i svakodnevice, uvođenjem: kategorije roditelja-negovatelja, programa psihosocijalne podrške, programa nege za predah za članove porodice, finansijske pomoći i direktne podrške u opremi. Naravno, uslugu roditelja-negovatelja je potrebno najpre jasno prepoznati u državnoj regulativi. Međutim, ništa ne sprečava lokalnu samoupravu da na nivou svoje teritorije rešava ovo pitanje na zadovoljavajući način po OSI i njihove roditelje.
- Neophodno je inicirati kod lokalne samouprave skeniranje potreba OSI na teritoriji Grada Sombora.
- Na osnovu ovako sagledanih potreba, neophodno je, na nivou lokalne samouprave, usvojiti program usluga koje pružaju licencirani davaoci usluga – organizacije civilnog društva. Davaoci usluga će (samim tim što su licencirani) pružati usluge u skladu sa funkcionalnim i strukturnim standardima propisanim Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite („Sl. glasnik RS“, br. 42/2013, 89/2018. i 73/2019). U tom kontekstu bi lokalne samouprave trebalo da, oslanjajući se na mogućnost iz Zakona o igrama na sreću, kao i iz drugih izvora prihoda ojačaju programe finansiranja organizacija civilnog društva. Zakon o igrama na sreću članom 5 propisuje da će se deo sredstava koji je prihod budžeta Republike Srbije u iznosu od 40% (namenska primanja budžeta), koristiti za finansiranje Crvenog krsta Srbije, *organizacija OSI i drugih udruženja čiji je cilj unapređenje socijalno-ekonomskog i društvenog položaja OSI i drugih lica u stanju socijalne potrebe, ustanova socijalne zaštite, sporta i omladine*, jedinica lokalne samouprave i lečenja retkih bolesti. Ova primanja se raspoređuju, u iznosu od po 19%, za finansiranje: 1) Crvenog krsta Srbije; 2) *organizacija OSI i drugih udruženja čiji je cilj unapređenje socijalno-ekonomskog i društvenog položaja OSI*; 3) ustanova socijalne zaštite i drugih udruženja čiji je cilj unapređenje socijalno-ekonomskog i društvenog položaja lica u stanju socijalne potrebe; 4) sporta i omladine; 5) *jedinica lokalne samouprave*. Način i kriterijume za raspodelu sredstava namenjenih finansiranju navedenih subjekata i namena utvrđuju nadležni ministri. To je, naravno, mogućnost koja se odnosi na budžet RS, a ne lokalnih samouprava, ali se iz ovih sredstava mogu finansirati i jedinice lokalne samouprave, kao i OCD osoba sa invaliditetom. Na jedinicama lokane samouprave je da iskoriste ovu mogućnost.

- Kada se radi o obrazovanju, u skladu sa navedenim odredbama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja ustanova se samostalno i u saradnji sa nadležnim organom jedinice lokalne samouprave stara o obezbeđivanju i unapređivanju uslova za razvoj obrazovanja i vaspitanja, obezbeđivanju i unapređivanju kvaliteta programa obrazovanja i vaspitanja, svih oblika obrazovno-vaspitanog rada i uslova u kojima se on ostvaruje. Lokalna samouprava je i osnivač interresorne komisije, pa se i kroz tu komisiju određuju potrebe deteta. Dakle, i kada su deca uključena u redovno osnovno obrazovanje, interresorna komisija treba da odredi koja su dodatna sredstva podrške potrebna detetu da bi se uklopilo u sistem obrazovanja. Dijapazon tih sredstava je veliki i potrebno ga je iskoristiti kroz ovu komisiju, i time olakšati osposobljavanje dece sa invaliditetom za sticanje znanja i veština koja su im potrebna za dalji život. To je i u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom koja navodi da OSI imaju pravo na „potrebnu podršku u okviru sistema opšteg obrazovanja radi njihovog efikasnijeg obrazovanja; efektivne mere individualizovane podrške treba budu obezbeđene u sredinama koje maksimalno pogoduju akademskom i društvenom razvoju, u skladu sa ciljem punog uključivanja. Države će omogućiti osobama sa invaliditetom da uče veštine života i društvenog razvoja radi njihovog punog učešća u obrazovanju i ravnopravnog pripadanja zajednici. U tom cilju, države će preduzeti odgovarajuće mere, uključujući da: a) omogućće lakše učenje Brajovog pisma, alternativnog pisma, uveličavajućih i alternativnih načina, sredstava i formata komunikacije kao i veština orijentacije i kretanja, uz podršku i usmeravanje od strane lica sa sličnim problemima; b) olakšaju učenje jezika znakova i unaprede lingvistički identitet zajednice gluvi; c) obezbede da se školovanje osoba, posebno dece, koja su slepa, gluva ili i slepa i gluva organizuje na najprikladnijim jezicima, načinima i sredstvima komunikacije za pojedinca, kao i u sredinama koje maksimalno pogoduju akademskom i društvenom razvoju. Da bi pomogle da se obezbedi ostvarivanje prava na obrazovanje, države će preduzeti odgovarajuće mere u cilju zapošljavanja nastavnika, uključujući nastavnika sa invaliditetom, koji su kvalifikovani za jezik znakova i/ili Brajovo pismo, kao i obuke profesionalaca i osoblja koji rade na svim nivoima obrazovanja.“ Ovo je obaveza države, a u skladu sa našom nacionalnom regulativom, preko jedinica lokalne samouprave i obrazovnih ustanova.

4.2. Preporuke za organizacije civilnog društva koje okupljaju OSI i/ili zagovaraju prava OSI na teritoriji Grada Sombora:

- Neophodno je sistemski identifikovati organizacije civilnog društva koje se bave različitim aspektima podrške OSI i članovima njihovih porodica na teritoriji Grada Sombora i napraviti *Registar organizacija civilnog društva* koje pružaju određene usluge, na nivou lokalne samouprave. Registar bi trebalo da sadrži informacije o: a) organizaciji civilnog društva, b) vrsti usluga koje ta organizacija pruža (uključujući geografski reon unutar koga pruža usluge) i c) imena zaposlenih/aktivista/volontera (uključujući njihove profesionalne i obrazovne kompetencije) koji pružaju ove usluge. Registar, takođe, treba da bude dostupan svim zdravstvenim ustanovama i ustanovama socijalne zaštite, zdravstvenim radnicima, socijalnim radnicima, psiholozima, pacijentima i članovima njihovih porodica koji žive i rade na teritoriji Grada Sombora.
- Organizacije civilnog društva koje se bave različitim aspektima podrške OSI na teritoriji Grada Sombora bi trebalo da formiraju krovnu organizaciju unutar koje bi trebalo da razmenjuju informacije i ideje, kao i da artikulišu strateške pravce delovanja u cilju poboljšanja društvenog položaja OSI.
- Organizacije civilnog društva bi trebalo da kreiraju obuke za volontere u lokalnim zajednicama / mikrogradskim i prigradskim reonima za pružanje podrške (formalnim i neformalnim) negovateljima i samim OSI.

4.3. Opšta preporuka:

- Kako bi društveni položaj OSI mogao biti promenjen na nivou lokalne samouprave Grada Sombora, neophodno je uspostaviti jače veze između institucionalnog sistema (lokalne samouprave, zdravstvenih institucija i centara za socijalni rad) i organizacija civilnog društva kao i jasno definisati nadležnosti i obaveze jednih prema drugima, kao i šta OSI mogu da očekuju i potražuju kao podršku od konkretnih aktera. Osnov za ovo svakako postoji u Zakonu o socijalnoj zaštiti i to članu 58 kojim se propisuje da se, zavisno od potreba korisnika, usluge socijalne zaštite mogu pružati istovremeno i kombinovano s uslugama koje pružaju obrazovne, zdravstvene i druge ustanove (međusektorske usluge), te da se usklađeno pružanje međusektorskih usluga obezbeđuje zaključivanjem protokola o saradnji.

Apendiks

Prilog 1. Upitnik: procena stanja i potreba OSI i njihovih porodica

1. *Pol*
 - Žena
 - Muškarac

2. *Godina rođenja* _____

3. *Mesto stanovanja*
 - Sombor, gradsko jezgro/centar
 - Sombor, širi gradski centar
 - Okolina Sombora, zaokružiti ime naselja/sela:
 - Aleksa Šantić,
 - Bački Breg,
 - Bački Monoštor,
 - Bezdan,
 - Čonoplja,
 - Doroslovo,
 - Gakovo,
 - Kljajićevo,
 - Kolut,
 - Rastina,
 - Riđica,
 - Stanišić,
 - Svetozar Miletić,
 - Stapar i
 - Telečka.
 - Drugo _____

4. *Živite u:*
 - Stanu. Navesti sprat _____
 - Kući
 - Drugo _____

5. *Tip invaliditeta (Molim Vas opišite ukratko)*

6. *Stepen obrazovanja*

- osnovna škola i niže /naglasiti ako je osoba nepismena
- srednja škola
- viša i visoka škola /naglasiti ako osoba ima doktorat.
Navesti fakultet _____

7. *Zanimanje ispitanika*

8. *Da li ste zaposleni?*

- Da. Upišite gde

- Ne

9. *Ukoliko ste zaposleni, da li na Vašem radnom mestu imate neke beneficije po osnovu invaliditeta?*

- Da. Navedite koje

- Ne

10. *Da li, po Vašem mišljenju, Vaše kolege imaju dovoljno razumevanja za izazove sa kojima se suočavate?*

11. *Bračni status*

- Udata/oženjen
- Razveden/a
- Neudata/neoženjen
- Udovac/ica
- Živi u kohabitaciji sa nekim
- drugo _____

12. *Sa kim živate u domaćinstvu? Molimo Vas navedite članove Vašeg domaćinstva?*

13. *Kakav je, po Vašem mišljenju, materijalni standard Vašeg domaćinstva (subjektivna procena):*

- Loš
- Dobar
- Odličan

14. *Šta su izvori prihoda Vašeg domaćinstva (upisati broj plata, penzija i sl. kojima domaćinstvo raspolaže. Upisati i ko prima te prihode).*

- Redovno zaposlenje
- Prodaja poljoprivrednih proizvoda
- Socijalna primanja (socijalna pomoć, stipendije, dečiji dodatak, tuđa nega i pomoć)
- Penzije (iz zemlje i inostranstva)
- Novčana pomoć iz inostranstva od prijatelja, rođaka
- Renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora ili zemlje; kamata, dividenda i sl.
- Ostali dopunski prihodi (od dodatnih redovnih ili povremenih poslova)

15. *Sa koliko novca otprilike raspolaže Vaše domaćinstvo na mesečnom nivou:*

- do 49.999 din
- 50.000–69.999 din
- 70.000– 89.999 din
- 90.000–119.999 din
- Više od 120.000 din
- Navesti broj _____

16. *Kako biste procenili svoju trenutnu životnu situaciju:*
- Sposoban/a sam za samostalan život bez dodatne podrške.
 - Sposoban/a sam za samostalan život uz podršku članova mog domaćinstva.
 - Sposoban/a sam za samostalan život uz podršku zajednice (porodice, prijatelja i institucija).
 - Nisam sposoban/a za samostalan život i potrebna mi je kontinuirana podrška zajednice.
 - Drugo
-

17. *Koja vrsta institucionalne podrške/usluga Vam je najpotrebnija:*
- Finansijska podrška
Usluge personalnog asistenta
Usluge prevoza (prilikom posete lekaru i sl.)
Pomoć pri zapošljavanju
Nešto drugo
-

Prilog 2. Vodič za fokusgrupni intervju

I. Uvod (15 minuta)

Svrha: Međusobno upoznavanje i objašnjavanje svrhe fokusgrupnog intervjua. Definisanje pravila ponašanja. Od svakog učesnika se traži da kaže nešto, kako bi se olakšala komunikacija tokom intervjua.

Dobar dan, moje ime je _____, i ja ću biti moderatorka ove diskusije. Moj zadatak je da moderiram tok razgovora i da vodim računa o tome da pokrijemo sve važne teme koje ćemo danas otvoriti, kao i da svakom učesniku pružim priliku da kaže ono što misli i oseća. Cilj našeg današnjeg okupljanja jeste da utvrdimo sa kakvim se sve društvenim problemima susreću osobe sa invaliditetom u Gradu Somboru danas. Želim da čujem vaša mišljenja, mišljenje svakog učesnika je podjednako važno, a vaši odgovori neće biti vrednovani kao tačni i pogrešni. Volela bih da mi kažete sve što što smatrate da je važno i u vezi položajem osoba sa invaliditetom koje žive u Gradu Somboru.

Hvala Vam što ste našli vremena da učestvujete u ovom razgovoru. Kao što ćete videti, pokrenućemo više različitih tema, a ja Vas molim da o svakoj od njih slobodno raspravljamo i pritom poštujemo i ona gledišta koja se razlikuju od naših.

U tom smislu kratko ću Vam predstaviti neka od osnovnih pravila koja ćemo poštovati tokom ove grupne diskusije:

Uvažavanje razlika. Sigurna sam da ćete ovde možda čuti mišljenja i stavove sa kojima se Vi ne slažete. To je sasvim u redu i očekivano, i nadam se da ćete se, ako nađete za shodno, suprotstaviti takvim mišljenjima ili stavovima na uljudan i primeren način. Isto tako, može se desiti da tokom razgovora promenite svoje dosadašnje stavove o nekoj temi zbog toga što ste čuli neki novi argument. Molim Vas da mi slobodno kažete, ukoliko se to desi.

Važno pravilo: uvek govori samo jedna osoba. Zbog toga što poštujemo svaki mišljenje i zbog toga što želimo da svi čuju ono što je neko rekao, osnovno pravilo ovog razgovora jeste da u svakom trenutku govori samo jedna osoba. Želimo da ovaj razgovor protekne u dobroj atmosferi uzajamnog poštovanja. Stoga je važno da uvažavate osobu koja govori i da sačekate da ona završi sa onim što je htela da nam kaže.

Poverljivost/anonimnost. Ovaj razgovor je potpuno anonim i sve što nam kažete smatraćemo da je krajnje poverljivo. Nikada nećemo dovesti u vezu Vaše stvarno ime i prezime sa onim što ste ovde kazali. Ukoliko budemo

navodili neko Vaše mišljenje uz njega ćemo navesti šifru ispitanika. Na taj način, niko neće biti u stanju da Vaše stvarno ime dovede u vezu sa onim što ste ovde rekli. Vi ste sasvim slučajno izabrani, među članovima Vašeg udruženja, da postanete član ove grupe, i mi veoma cenimo što ste našli vremena da nam se pridružite. Pored mene se nalazi ovaj mali diktafon, kakav koriste i novinari. Diktafon će mi pomoći da tačno zabeležim Vaše reči. Na osnovu tog zvučnog zapisa niko, sem mene, neće biti u stanju da rekonstruiše ko od Vas je šta tačno rekao. Diktafon koristimo samo zbog toga što nam je važna svaka Vaša reč i hoćemo da ih zabeležimo. Na taj način, ne moram da zapisujem ono što govorite i mogu da se usredsredim na tok same diskusije.

- Vi ovde predstavljate sebe, ali i ljude koji se ne nalaze u ovoj prostoriji, druge osobe sa invaliditetom koje žive u Gradu Somboru, i/ili njihove roditelje i straratelje, formalne i neformalne negovatelje. Na izvestan način Vi ovde reprezentujete i njih i pored Vašeg mišljenja o pojedinim temama o kojima ćemo razgovarati možete slobodno da iznosite i njihova mišljenja i stavove, ukoliko su vam poznati.

- Možete da govorite potpuno slobodno, nama je važno da Vas čujemo.
- Želim da se svi dobro osećaju – razumem da je ovo sasvim novo iskustvo za Vas ali se nadam da će vam biti zanimljivo.

Učesnici se predstavljaju. Krenimo redom oko stola. Recite nam nešto o sebi, kako se zovete, koju vrstu invaliditeta imate, sa kojim se izazovima susrećete, i da li ste članovi neke organizacije koja okuplja osobe koje su u sličnoj situaciji. Bilo šta što nam može pomoći da se bolje upoznamo da bismo što uspešnije obavili ovaj razgovor.

(MODERATOR BI TREBALO PRVO DA SE PREDSTAVI, KAŽE SVOJE IME I NEKOLIKO OSNOVNIH PODATAKA O SEBI I O TOME GDE RADI, NA KRAJU BI TREBALO NA ISTI NAČIN DA SE PREDSTAVI I ASISTENT MODERATORA ČIJI JE ZADATAK DA SNIMA RAZGOVOR).

II. tematska oblast: *Uključenost osoba sa invaliditetom u (društveni i politički) život zajednice*

Svrha: Utvrditi da li postoje (i ako postoje mapirati) određena ograničenja koja otežavaju uključivanje osoba sa invaliditetom u različite aktivnosti i rad udruženja, institucija i drugih organizovanih aktivnosti unutar lokalne zajednice. Posebna pažnja biće posvećena razumevanju okolnosti koje osujećujuće deluju na političku participaciju osoba sa invaliditetom (na nivou motivacije i prakse),

nastavak obrazovanja, i učešće u različitim aktivnostima koja podižu kvalitet slobodnog vremena poput uključivanja u sportske i rekreativne aktivnosti i različite oblike kulturnog stvaralaštva.

Pitanja:

1. Da li biste rekli da su osobe sa invaliditetom koje žive na teritoriji Grada Sombora na adekvatan način uključene u život lokalne zajednice? Ako da, objasnite, ako ne, objasnite zašto tako mislite.

Socijalna i politička participacija

2. Da li ste društveno i/ili politički angažovani u lokalnoj zajednici? Ako da, objasnite na koji način? Ako ne objasnite razloge?

3. Da li organi lokalne samouprave na bilo koji način podstiču uključivanje osoba sa invaliditetom u rad njenih organa, komisija, javnih ustanova?

4. Da li je specifični položaj osoba sa invaliditetom koje žive na području Grada Sombora prepoznat na adekvatan način u pozitivnim propisima na nivou lokalne samouprave? Šta bi po Vašem mišljenju trebalo unaprediti?

5. Da li ste angažovani u radu udruženja i kako biste opisali svoj angažman (kao politički, socijalni ili kao nešto drugo)? Šta su Vaša očekivanja od udruženja kome pripadate?

Obrazovanje

6. Da li po Vašem mišljenju osobe sa invaliditetom dobijaju neophodnu podršku unutar obrazovnog sistema i lokalne zajednice za nastavak školovanja? Ako da, šta prepoznajete kao podršku? Ako ne, objasnite šta mislite da nedostaje?

7. Šta je Vama tokom školovanja predstavljalo najveći problem?

Slobodno vreme

8. Da li Grad Sombor pruža dovoljno mogućnosti osobama sa invaliditetom da se oprobaju u različitim sportskim i rekreativnim aktivnostima? Da li postoji ponuda aktivnosti koje su prilagođene posebnim potrebama osoba sa invaliditetom? Koje su to aktivnosti i za koje uzrasne kategorije?

9. Da li postoje neke aktivnosti unutar kojih su osobe sa invaliditetom ohrabrene da se bave kulturnim stvaralaštvom? Koje su to aktivnosti i kojim uzrasnim kategorijama su namenjene?

10. Ko finansira te aktivnosti (lokalna samouprava ili pojedinci)?

11. Da li su one ravnomerno raspoređene na teritoriji Grada Sombora? Da li jednak pristup ovim aktivnostima imaju svi građani Sombora bez obzira na mesto gde žive?

III. tematska oblast: *Diskriminacija i nasilje prema osobama sa invaliditetom u Gradu Somboru*

Svrha: Utvrditi da li ispitanici prepoznaju različite oblike diskriminacije i nasilja kojima su izložene osobe sa invaliditetom u porodičnom i privatnom okruženju, obrazovnom sistemu, zdravstvenom sistemu, tržištu rada i radnom okruženju.

Pitanja:

1. Šta je za Vas *diskriminacija*?
2. Da li se u svakodnevnom životu osećate diskriminisano – a) od svog okruženja, b) od organa javne vlasti, c) na direktan način (verbalno ili na drugi direktan način), d) na indirektan način (nemogućnost pristupa određenim uslugama zbog nepostojanja afirmativnih mera u vezi sa invaliditetom)?
3. Koliko su uslovi u kojima se školujete/radite prilagođeni Vašem stanju (odgovarajuće stolice, pomagala i slično)?
4. Da li ste imali problema pri upisu u školu ili zapošljavanju zbog svog invaliditeta?
5. Da li ste nekada osetili, ili još uvek osećate, da ste u svom radnom/obrazovnom okruženju izdvojeni na neki način zbog svog invaliditeta (odvojeni na neki način, verbalno segregirani...)?
6. Da li je u Vašem zdravstvenom kartonu vidljivo ubeležen Vaš invaliditet?
7. Da li osećate da su javni prostori i ulaz u državne institucije u Gradu Somboru prilagođeni Vašem invaliditetu (stepenice, postojanje rampi i slično)?
8. Da li ste upoznati sa beneficijama unutar zdravstvenog sistema koje, ako ste registrovani kao osoba sa invaliditetom, imate pravo da koristite? Da li Vas je neko uputio na te beneficije?
9. Da li ste upoznati sa afirmativnom merom oblasti visokog obrazovanja koja pomaže kandidatima sa invaliditetom da se upišu na fakultet: upis ispod crte?
10. Da li ste upoznati sa obavezom firmi da na svakih 20 do 49 zaposlenih – zaposli 1 OSI, a od 50 zaposlenih – 2 OSI? Da li se ova mera primenjuje na teritoriji Grada Sombora?

11. Da li je lokalna samouprava, po Vašem mišljenju, razvila *mehanizme informisanja* o dostupnoj podršci, uslugama i pravima na nivou lokalne samouprave koje su namenjene osobama sa invaliditetom? Šta prepoznajete kao primere dobre prakse, a šta bi, po Vašem mišljenju, trebalo unaprediti i na koji način?

12. Da li na nivou lokalne samouprave postoje *kampanje* za borbu protiv diskriminacije? Da li znate za neku od njih i kakvo je Vaše mišljenje o dometima te/tih kampanja?

13. Da li ste učestvovali u nekoj od tih kampanja? Ako niste, da li biste se angažovali u nekoj od njih?

14. Ukoliko ste ikada u svom životu osetili diskriminaciju, da li ste pokrenuli neki postupak tim povodom? Ako da, šta je bio ishod tog postupka?

15. Da li su po Vašem mišljenju postojeći mehanizmi prevencije i zaštite od diskriminacije efikasni? Ako da, objasnite zašto; ako ne, objasnite zašto to mislite?

16. Šta bi, po Vašem mišljenju, pomoglo u borbi protiv diskriminacije uopšte, a posebno u borbi protiv diskriminacije po osnovu invaliditeta?

17. Šta je za Vas *nasilje*?

18. Da li su, po Vašem mišljenju, osobe sa invaliditetom više izložene nasilju? Da li su više izložene nekom specifičnom obliku nasilja? Kom i zašto?

19. Da li po Vašem mišljenju postoje neka specifična mesta na kojima su osobe sa invaliditetom više izložene potencijalnom nasilju? Koja su to mesta?

20. Da li su institucije, po Vašem mišljenju, dovoljno senzibilisane za prepoznavanje i zaustavljanje i procesuiranje ovih specifičnih oblika nasilja?

21. Ukoliko ste ikada u svom životu doživeli nasilje, da li ste pokrenuli neki postupak tim povodom? Ako da, šta je bio ishod tog postupka?

22. Da li su, po Vašem mišljenju, postojeći mehanizmi prevencije i zaštite osoba sa invaliditetom od nasilja efikasni? Ako da, objasnite zašto; ako ne, objasnite zašto to mislite?

23. Šta bi, po Vašem mišljenju, pomoglo u borbi protiv nasilja uopšte, a posebno u borbi protiv nasilja prema osobama sa invaliditetom?

Želite li još nešto da dodate što smatrate važnim, a što nismo pokrili dosadašnjim razgovorom?

HVALA!

Biografije autorki

Isidora Jarić, sociološkinja, redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu na kome predaje sociologiju obrazovanja i rodne studije na sva tri nivoa studija. Autorka je tri naučne monografije: *Javni i skriveni kurikulumi* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2014), *Roditeljstvo pod rizikom* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2017) i *Obrazovanje za saosećanje* (Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture i Centar za saradnju sa EU, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu, 2022). Koautorka četiri knjige: sa Zagorkom Golubović, *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine* (Službeni glasnik i Res publika, Beograd, 2010); sa Martinom Vukasović *Mere u obrazovanju usmerene ka ugroženom stanovništvu: Analiza uticaja politika – skraćena verzija* (Vlada Republike Srbije – Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2009); sa grupom autora *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih* (Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa, Beograd, 2012) i sa Vesnom Jarić *Rodna ravnopravnost u srednjem stručnom obrazovanju: Stavovi i uloga srednjoškolskih nastavnika/ica i stručnih saradnika/ica u unapređivanju rodne ravnopravnosti* (GIZ VET, Beograd, 2013). Priređivačica je više zbornika radova i autorka velikog broja naučnih radova objavljenih u zemlji i inostranstvu. Njeni radovi uglavnom su fokusirani na pitanja obrazovanja, roda i zdravlja, a istraživanja usmerena ka manjinskim, marginalizovanim i ranjivim socijalnim grupama.

Marta Sjeničić, naučni savetnik i upravnik Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Angažovana je kontinuirano na naučnim projektima iz oblasti medicinskog i zdravstvenog prava, koji se već više godina rade u tom referentnom Centru. Autor je prve magistarske i jedne od prvih doktorskih disertacija u oblasti medicinskog prava u Srbiji. Jedan je od osnivača i predsednik Udruženja pravnika za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije – SUPRAM. Član je Evropskog udruženja za zdravstveno pravo i višegodišnji delegat na kongresima tog udruženja. Predavač je po pozivu, pravni konsultant na projektima Evropske komisije u oblasti zdravstvenog prava i prava socijalne

zaštite, učesnik više naučnih skupova i autor brojnih radova objavljenih u domaćim i stranim časopisima i zbornicima. Autor je tri knjige: *Pacijent kao oštećeni u građanskom pravu i njegova sukrovica* (Institut društvenih nauka, Beograd, 2013); *Pravni aspekti nasilja nad starijim osobama* (Institut društvenih nauka, Beograd, 2020) i *Pravni i organizacioni okvir za osnivanje službi za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici* (Institut društvenih nauka, Beograd, 2021).

Literatura

- Albrecht, G. L. (ed.) (2006). *Encyclopedia of Disability*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications.
- Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care (2012). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2017/07/guidelines-final-english.pdf>
- Direktiva o jednakosti u zapošljavanju. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000L0078>
- Đurić, S. (2005). Metodologija fokusgrupnog istraživanja. *Sociologija*, XLVII(1), 1–26.
- EU Guidance on independent living and inclusion in the community (2022). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2022/12/eu-guidance-on-independent-living-and-inclusion-in-the-community-2-1.pdf>
- EURORDIS (2009). *The Voice of 12,000 Patients: Experiences and Expectations of Rare Disease Patients on Diagnosis and Care in Europe – A report based on the EurordisCare2 and EurordisCare3 Surveys*. Paris: Rare Diseases Eu. Dostupno na: www.eurordis.org
- Hellman, M. (2019). Social and healthcare reforms and vulnerable groups. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 36(1), 3–5.
- Jarić, I., Milenković, Ma. & Milenković, M. (2023). Nekovid pacijenti u pandemiji. Kvalitativno istraživanje dostupnosti zdravstvene zaštite za pacijente sa nezaraznim hroničnim oboljenjima u Republici Srbiji. *EAP*, 18(1). <http://www.eap-iea.org/index.php/eap/article/view/1158>
- Jarić, I. (2022). *Obrazovanje za saosećanje*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, Centar za saradnju sa EU, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Jarić, I. (2017). *Roditeljstvo pod rizikom: Sociokulturna analiza stigmatizacije obolelih od retkih bolesti*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Jarić, I. & Milenković, M. (2017). Percepcije ispitanika o standardima pružanja zdravstvenih usluga i poštovanja standarda ljudskih prava osoba u rezidencijalnim ustanovama. U: Marta S. & Milan, M. (ur.) *Obezbeđivanje zdravstvene zaštite*

osobama sa mentalnim smetnjama u skladu sa ljudsko-pravnim standardima (165–204). Beograd: Udruženje pravnik za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije – SUPRAM, Institut društvenih nauka.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (usvojena Zakonom o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom). *Sl. glasnik*, br. 42/09.

Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (usvojena Zakonom o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka). *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 9/91.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (usvojena Zakonom o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih Nacija o pravima deteta). *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/90 i *Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 4/96 i 2/97.

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ratifikovan Zakonom o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima). *Sl. list SFRJ*, br. 7/71, *Sl. gl. RS – Međunarodni ugovori*, br. 5/23.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ratifikovan Zakonom o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima). *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.

Mechanic, D. & Tann, J. (2007). Vulnerable People, Groups, And Populations: Societal View. *Definitions & Determinants*, 1220–1230. Dostupno na: https://www.jenniferlntanner.com/docs/HA_vulnerablegroupsetc_MechanicTanner.pdf

Milenković, M., Jarić, I. & Milenković, M. (2023). Ka pravednom pristupu zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti osoba sa retkim bolestima u Republici Srbiji – perspektive decentralizacije usluga. *Antropologija*, 23(2), 53–74. <https://www.antropologija.com/index.php/an/article/view/465>

Odluka o otvaranju budžetskog fonda za profesionalnu rehabilitaciju i podsticanje zapošljavanja osoba sa invaliditetom. *Sl. glasnik RS*, br. 36/2010, 83/2012, 46/2013 i 14/22.

Porodični zakon. *Sl. glasnik RS*, br. 18/2005, 72/2011 i 6/2015.

Povelja Evropske unije o osnovnim pravima. https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/povelja_osnovna_prava_jul_20.pdf

Pravilnik o bližim uslovima, kriterijumima i standardima za sprovođenje mera i aktivnosti profesionalne rehabilitacije. *Sl. glasnik RS*, br. 112/2009.

Pravilnik o finansiranju i sufinansiranju programa/projekata udruženja koji su od javnog interesa za Grad Sombor. *Sl. list Grada Sombora*, br. 8/2017, 8/2019.

- Program o zaštiti mentalnog zdravlja u Republici Srbiji za period 2019–2026. godine. *Sl. glasnik RS*, 87/19.
- Program za retke bolesti u Republici Srbiji za period 2020–2022. godine (istekao pre više od godinu dana).
- Report on the transition from institutional care to community-based services in 27 EU member states (2020). <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2020/05/eeg-di-report-2020-1.pdf>
- Republički zavod za statistiku (2023). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine – Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost: podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: RZS.
- Sjeničić, M. (2014). Pristup Roma zdravstvenoj zaštiti i načelo nediskriminacije. U: *Ostvarivanje i praćenje standarda kvaliteta zdravstvene zaštite Roma u Srbiji: analize i preporuke* (pp. 20–31). Beograd: Centar za prava manjina.
- Sjeničić, M. & Jovanović, M. (2017). Međusektorska saradnja u pružanju usluga i zaštita prava lica smeštenih u ustanove zdravstvene i socijalne zaštite. U: *Obezbeđivanje zdravstvene zaštite osobama sa mentalnim smetnjama u skladu sa ljudsko-pravnim standardima* (pp. 101–120). Beograd: Udruženje pravnik za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije – SUPRAM; Institut društvenih nauka.
- Sjeničić, M. & Perić, S. (2020). Rights of persons deprived of legal capacity and their protection. U: *Aktuelnosti u logopediji, okupacionoj terapiji i socijalnom radu: Primena teorijskih modela u praksi – Mogućnosti i ograničenja* (pp. 65–80). Beograd: Visoka škola socijalnog rada.
- Sjeničić, M., Perić, S. & Marčetić, D. (2020). The judiciary system and the social care system policy on contractual capacity: Overview of research conducted in the City of Belgrade. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 59(88), 135–156.
- Sjeničić, M. & Vesić, Z. (2017). Politika zapošljavanja osoba sa mentalnim poteškoćama. *Socijalna politika*, 52(2–3), 67–84.
- Strategija razvoja socijalne zaštite. *Sl. glasnik RS*, br. 108/05.
- Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja. *Sl. glasnik RS*, 8/2007.
- Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji. *Sl. glasnik RS*, br. 1/07.
- Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. Godine. *Sl. glasnik RS*, br. 44/20.

- Tonkiss, F. (1996). Analyzing discourse. U: Clive, S. (ur.) *Researching Society and Culture* (245–260). London: Sage Publications.
- UNICEF (2017). *Katalog asistivne tehnologije*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.
- Union of Equality Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030. (2021). https://www.edf-feph.org/content/uploads/2021/03/KE0221257EN-N_002-proof-2.pdf
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (UDHR). https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf
- Ustav Republike Srbije. *Sl. glasnik RS*, br. 98/06, 16/22.
- Zakon o igrama na sreću. *Sl. glasnik RS*, br. 18/20.
- Zakon o pravima pacijenata. *Sl. glasnik RS*, br. 45/13 i 25/19.
- Zakon o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti. *Sl. glasnik RS*, br. 8/2015.
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. *Sl. glasnik RS*, br. 36/09, 32/13, 14/22.
- Zakon o radu. *Sl. glasnik RS*, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17, 113/17, 95/18.
- Zakon o socijalnom preduzetništvu. *Sl. glasnik RS*, br. 14/2022.
- Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. *Sl. glasnik RS*, br. 33/06 i 13/16.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju. *Sl. glasnik RS*, br. 55/2013, 101/2017, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020, 52/2021, 129/2021 i 129/2021 – dr. zakon.
- Zakon o stanovanju i održavanju zgrada. *Sl. glasnik RS*, br. 104/2016 i 9/2020.
- Zakon o vanparničnom postupku. *Sl. glasnik SRS*, br. 25/82 i 48/88 i *Sl. glasnik RS*, br. 46/95, 18/2005, 85/2012, 45/2013, 55/2014, 6/2015, 106/2015 i 14/2022.
- Zakon o zabrani diskriminacije. *Sl. glasnik RS*, br. 22/09, 52/21.
- Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti. *Sl. glasnik RS*, br. 36/09, 88/10, 38/15, 113/17, 49/21.
- Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama. *Sl. glasnik RS*, br. 45/13.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti. *Sl. glasnik RS*, br. 25/19 i 92/23.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju. *Sl. glasnik RS*, br. 24/19 i 92/23.
- Zakona o socijalnoj zaštiti. *Sl. glasnik RS*, br. 24/11, 117/22.
- Zakona o udruženjima. *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009, 99/2011 i 44/2018.

Ova publikacije je nastala u okviru projekta *Put ka ravnopravnosti*. Projekat se realizuje u okviru programa podrške javnom zagovaranju Pokret Polet, koji finansira Evropska unija, a sprovodi „Trag fondacija“ u partnerstvu sa „Centrom za socijalnu politiku“ i u saradnji sa „Koalicijom za razvoj solidarne ekonomije – KoRSE“. Za sadržinu ovog materijala isključivo je odgovorna „Ahondroplazija Srbija“ i ta sadržina nipošto ne izražava zvanične stavove Evropske unije. #EUzaTEBE

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.662-056.26/.36(497.113)

364-787-056.26/.36(497.113)

342.726-056.26/.36(497.113)

ЈАРИЋ, Исидора, 1970–

Put ka ravnopravnosti : analiza uključenosti osoba sa invaliditetom u društveni i politički život u gradu Somboru / Isidora Jarić, Marta Sjeničić. – Beograd : Institut društvenih nauka ; Sombor : Ahondroplazija Srbija – Little People of Serbia, 2024 (Beograd : SWA tim). – 78 str. : tabele ; 24 cm. – (Edicija Istraživanja / [Institut društvenih nauka])

Tiraž 50. – Biografije autorki: str. 72. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 75–78.

ISBN 978-86-7093-280-7 (IDN)

1. Сјеничић, Марта, 1969– [аутор]

а) Особе са инвалидитетом – Друштвени положај – Сомбор

б) Особе са инвалидитетом – Социјална заштита – Сомбор

COBISS.SR-ID 153610505